

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет філології, історії та політико-юридичних наук
Кафедра історії України
Середня освіта(Історія)
014.03 Середня освіта (Історія)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістра

ДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИКО-
КРАЄЗНАВЧИХ ЗНАНЬ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Студента **КИРІЄНКА ОЛЕКСАНДРА МИКОЛАЙОВИЧА**

Науковий керівник

Кириленко Сергій Олексійович

к.і.н., доцент кафедри історії України

Ніжинського державного університету
імені Микрли Гоголя

Рецензент: _____

Рецензент: _____

Допущено до захисту _____

Завідувач кафедри _____ “ ___ ”

Ніжин 2023

Анотація

Кваліфікаційна робота присвячена дидактичним засадам формування історико-краєзнавчих знань старшокласників. У ній розкриваються теоретичні основи історичної регіоналістики України та історичного краєзнавства, наголошується на необхідності вивчення даного напрямку історичних досліджень в школі.

Ключові слова: Освітній процес, історична освіта, край, краєзнавство, регіоналістика, методика навчання, дидактичні підходи, інноваційні технології, інтегроване навчання, профільна школа.

Abstract.

The qualification work is devoted to the didactic principles of forming historical and local history knowledge of high school students. It reveals the theoretical foundations of historical regionalism of Ukraine and historical local history, emphasises the need to study this area of historical research at school.

Key words: Educational process, historical education, region, local history, regional studies, teaching methods, didactic approaches, innovative technologies, integrated learning, specialised school.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ І. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО В ШКОЛІ ЯК ВАЖЛИВИЙ КОМПОНЕНТ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ..	
1.1 Теоретичні основи історичної регіоналістики України та історичного краєзнавства.....	9
1.2 Краєзнавство в школі як компонент історичної освіти. Шкільне краєзнавство: нові реалії.....	36
ГЛАВА ІІІ . ДИДАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИВЧЕННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ	
2.1. Зміст, методи та форми організації історико-краєзнавчої роботи в освітньому закладі. Робота факультативів, краєзнавчих гуртків і клубів.....	46
2.2 Краєзнавчі шкільні музеї: особливості діяльності.....	57
ВИСНОВКИ	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	69

ВСТУП

Актуальність теми дослідження

Російсько-українська війна, яку сьогодні веде Україна за свою суверенність та незалежність, гуманістичні цінності, стала своєрідним тектонічним розломом новітньої доби у глобальному світі. В умова російської агресії у сучасному українському суспільстві дозріло розуміння того, що правда про історію нашої держави - невичерпне джерело справжнього патріотизму. Одним з основних завдань виховання, що стоять на сучасному етапі перед школою, вчителем, є виховання любові до вітчизни, рідного краю, почуття справжньої гордості за Україну. Кожна людина любить свою Батьківщину, але кожна людина з нас має особливе почуття до рідного краю, села, міста, де нам довелося народитися, зростати, вчитися, розпочати трудове життя.

Ми живемо в такий час, коли втрачається зв'язок поколінь, губляться традиції, які, будучи історичною пам'яттю народу в усі важкі часи, допомагали усвідомити себе, не втратити своєї цілісності, вижити. Сучасна практика викладання історії в школі, на жаль, мало виправляє це становище, оскільки для дітей, через їхні вікові особливості, події, віддалені в часі та просторі, є певною мірою абстрактною інформацією.

Воєнне сьогодення особливо загостило проблеми україноцентричного змісту, де краєзнавство виступає вагомим складником сучасних світоглядних орієнтирів в українському суспільстві.

Сьогодні краєзнавство - це авторитетний громадський рух. Проводяться конференції, з'їзди, створено Національну спілку краєзнавців України. Для подальшого історичного та практичного розвитку історичного краєзнавства регіону велике значення мають праці сучасних учителів-новаторів, а також фахівців у галузі краєзнавства як Я. Серкіса, А. Козицького, В. Бадяка, В. Круля, Я. Жупанського, М. Костицю, В. Горбика, П. Скрипника, Я. Калакура, Л. Бабенко, Я. Верменич та ін.

Краєзнавство увійшло в систему історичного, патріотичного виховання

в школах, ведеться робота з вивчення історії вулиць, шкіл, мікрорайонів, історичних пам'яток. Активізовано діяльність юних краєзнавців з виявлення та охорони пам'яток історії та мистецтва. Учні та вчителі інтенсивно збирають матеріали історії міст і сіл.

Важко переоцінити значення шкільних курсів історії, завданнями яких є, крім прищеплення інтересу до історичного процесу, формування національної ідентичності та патріотичної самосвідомості, розуміння процесу становлення української державності. Саме на цих уроках закладаються основи толерантного ставлення особистості до навколишнього світу, учні отримують досвід осмислення трагічних наслідків локальних і глобальних воєнних конфліктів, екстремізму, дискримінації, що проявляються в різних формах.

Шкільний музей можна назвати "чарівною машиною часу". У ньому за короткий час, відведений на урок або позакласне завдання, учень може здійснити подорож у минуле, порівняти події різного часу, зазирнути в майбутнє. Наявні матеріали з історії краю та регіону дають змогу навчати дітей не на абстрактних ідеалах, а на конкретних прикладах із життя рідних, односельців, на подіях із життя рідного міста.

Використання краєзнавчого матеріалу як ілюстрації, доповнення до основного матеріалу з вітчизняної історії дає змогу зробити історичну подію яскравішою, цікавішою, ближчою. Учні краще сприймають краєзнавчий матеріал, коли його подають у контексті вітчизняної чи всесвітньої історії. Та й сама історія стає ближчою, цікавішою, коли учні дізнаються про роль свого регіону в історії. Цей інтерес реалізується у творчій дослідницькій роботі учнів.

Дослідницька робота учнів дає змогу набути навичок роботи в архіві, з першоджерелами, з додатковою літературою. Учні вчать проводити дослідження, брати й опрацьовувати інтерв'ю, проводити соціологічні опитування тощо.

Історичне краєзнавство в школі є одним із джерел збагачення учнів

знаннями рідного краю, виховання любові до нього та формування громадянських понять і навичок. Воно розкриває учням зв'язки рідного краю, міста, села з великою Батьківщиною, допомагає усвідомити нерозривний зв'язок, єдність історії кожного міста, села, з історією, життям нашої країни, відчутти причетність до неї кожної сім'ї і визнати своїм обов'язком, честю стати гідним спадкоємцем кращих традицій рідного краю.

Таким чином, краєзнавство в школі відіграє суттєву педагогічну роль у моральному та естетичному вихованні учнів, посідає важливе місце у формуванні патріотизму молодого покоління, тому що любов до Батьківщини бере свій початок у країні нашого дитинства, рідному краї, чий світлий образ назавжди залишається в серці кожного.

Історіографія проблеми невід'ємним складником і передумовою вивчення даної теми є з'ясування ступеня її наукової розробки, що передбачає виявлення наукового доробку про наявний науковий рівень знань з дидактичних засад формування історико-краєзнавчих знань старшокласників. Передусім відзначмо низку ґрунтовних аналітичних розвідок Л. Баженова [3], С. Заремби [23] та Р. Маньковської [31,32]. Серед вчених-краєзнавців можна виділити праці методистів вищої школи та методистів-учителів. У 50— 60-х роках з'являються праці М. Г. Русакова з методики краєзнавчих досліджень населених пунктів. У 70-х роках були опубліковані праці з методики організації краєзнавства М. Ю. Костриці, у 80-х роках — з методики організації туристично-краєзнавчої роботи М. П. Крачило. —У 2002 р вийшла друком стаття Трефяк Я. Методика краєзнавчої роботи в школі.

Проте, аналізуючи методичну літературу, що до формування дидактичних засад історико-краєзнавчих знань старшокласників можна відзначити, що ця проблема практично не знаходить свого відображення у навчальній літературі, тому тему дослідження можна назвати актуальною.

Таким чином література, що висвітлює в дослідженні проблеми є майже не репрезентативною. На сьогодні відсутні будь-які комплексні дослідження які б розкривали особливості формування історико-краєзнавчих

знань старшокласників.

Виходячи із актуальності даної теми, та стану її дослідження **мета роботи** покликана простежити появу регіональних і краєзнавчих досліджень, з'ясувати теоретичні основи історичної регіоналістики України та історичного краєзнавства, розкрити засоби підвищення ефективності вивчення краєзнавчого матеріалу, з'ясувати значення роботи факультативів, краєзнавчих гуртків, клубів та краєзнавчих шкільних музеїв на формування історико-краєзнавчих знань старшокласників.

Для досягнення мети автор визначив наступні **завдання**:

- на основі здобутків сучасного зарубіжного і вітчизняного наукознавства та новітніх історіографічних досліджень розкрити процес становлення, розвитку та теперішнього стану регіональних та краєзнавчих досліджень;
- з'ясувати роль краєзнавства в школі як компонента історичної освіти.
- показати новітні реалії шкільного краєзнавства
- розглянути дидактичні особливості змісту, методи та форми організації історико-краєзнавчої роботи в освітньому закладі;
- звернути увагу на роботу факультативів, краєзнавчих гуртків, клубів, краєзнавчих шкільних музеїв
- розробити методичні рекомендації щодо подолання проблем, пов'язаних з використанням краєзнавчого матеріалу на уроках історії України у старших класах профільної школи.

Об'єктом дослідження виступає історичне краєзнавство в навчальному процесі як форма діяльності з вивчення та збереження історії та культури рідного краю у старших класах профільної школи.

Предметом дослідження є методологія і методика організації та проведення історико-краєзнавчої роботи в школі у 10-11 класах.

Методологічну основу магістерської роботи складають

загальнонаукові принципи науковості, академічної доброчесності, історизму, об'єктивності, системності. Під час роботи над темою магістерського дослідження використовувалися методи аналізу, порівняння та синтезу.

Наукова новизна магістерської роботи полягає в тому, що в ній запропонований комплексний підхід до вивчення краєзнавства, використанні сучасні освітні технології, розроблені практичні рекомендації для роботи педагогів у навчальному процесі.

Практичне значення роботи полягає в тому, що вона може застосовуватися в подальших наукових розробках із розглядуваної теми, у власній дослідницькій практиці краєзнавців, студентів, школярів, а також у педагогічній практиці вчителів і викладачів.

Апробація основних положень і результатів здійснена шляхом обговорення на засіданнях кафедри Історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Окремі положення та висновки висвітлено на загально університетській науковій конференції молодих науковців, всеукраїнській науково-практичній конференції «Культурологічний вимір сучасної гуманітаристики» (Ніжин 08 листопада 2023 р.) Тези доповіді «Дидактичні засади формування історико-краєзнавчих знань старшокласників» опубліковані у збірнику матеріалів міжнародної наукової конференції «Культурологічний вимір сучасної гуманітаристики». / Упоряд. А. І. Бондаренко, Н. М. Голуб, Н. М. Пасік. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2023.

Структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу двох розділів, у кожного з яких два підрозділи, висновків та списку використаних джерел та літератури. Основний текст кваліфікаційної роботи складає 64 сторінки, повний обсяг дослідження містить 73 сторінки.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО В ШКОЛІ ЯК ВАЖЛИВИЙ КОМПОНЕНТ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ

1.1 Теоретичні основи історичної регіоналістики України та історичного краєзнавства

Не дивлячись на те, що історія терміна "регіональна наука" налічує вже щонайменше шість десятиліть, широка (хоча й не завжди чітко рефлексована) дискусія про зміст і ступінь єдності наукової царини, що позначається ним, триває дотепер. Цілком закономірно, що вузловим пунктом цієї дискусії є тлумачення і формальне визначення поняття "регіон". Справді, якщо регіоналістика справді має внутрішню предметну єдність - як наукова дисципліна, комплекс дисциплін або ж як міждисциплінарна царина на їхньому стику, то головним скріпленням, ядром цієї єдності має бути назване вище поняття.

Однак і найпобіжніше знайомство з літературою переконує в тому, що саме в цьому центральному пункті розбіжності, які існують усередині і без того дуже пухкої регіонознавчої спільноти, досягають свого апогею. Огляд безлічі дефініцій, які навіть у найповніших і найдобротніших підручниках із регіонознавства зазвичай наводять у вигляді несистематизованого списку показує, що їхня схожість, по суті, вичерпується розумінням регіону як частини якогось просторового цілого. Якщо спробувати уточнити це гранично абстрактне визначення, то можна сказати, що в сьогоdnішньому науковому й освітньому обігу термін "регіон" фактично утвердився як найзагальніше, родове означення будь-якої одиниці організації простору, незалежно від її масштабу (таксономічного рівня) і сутнісної, якісної природи зв'язків, які її конституують.

Значно менше згоди між дослідниками існує в питанні про основні властивості регіону. Найчастіше серед таких властивостей регіону як одиниці організації простору називають цілісність (внутрішню зв'язність), специфічність (відокремленість, відмінність від навколишнього світу, від інших регіонів) і функціональність (виконання певної ролі в рамках

просторового цілого). На наш погляд, зазначені властивості (а також низку рідше виокремлюваних ознак регіону - автономність, ієрархічність тощо) можна узагальнити в такій комплексній характеристиці як системність. Системності різних регіональних утворень присвячено велику літературу [5, с.12].

Ця характеристика регіону дістала своє вираження в міждисциплінарній категорії "регіональна (територіальна) система", а також у внутрішньодисциплінарних поняттях "геосистема" (фізична географія), "екосистема" (екологія), "територіальна господарська система" (економіка), "соціокультурна система регіону" (соціологія), "регіональна політична система" (політологія). Якщо додати до цих категорій поняття, які термінологічно менш явно заявляють про свою системність, але вказують на неї змістовними визначеннями (наприклад, "геоценоз", "біогеоценоз", "ландшафт", "територіально-виробничий комплекс" та багато інших), то не можна не визнати, що уявлення про системну організацію регіону в сучасних регіональних дослідженнях поширені дуже широко. Проте ці уявлення не є панівними. Чимало регіонознавців відмовляються вважати системність універсальною властивістю регіональних утворень, а дехто з авторів пропонує розглядати системні якості регіонів не як об'єктивну даність, а як продукт конструювання [5, с.12].

Інакше кажучи, готовність дослідників віднести регіони до системних об'єктів залежить від їхніх методологічних уподобань, а, зрештою, від того, яку позицію вони займають світоглядної (парадигмальної) позиції.

Наведене вище вихідне, рамкове визначення регіону відсилає до ще загальнішого і фундаментальнішого поняття простору. Оскільки "простір" є науково-філософською, у буквальному сенсі універсальною, світоглядною категорією, то в її використанні методологічні та парадигмальні розбіжності між науковцями (зокрема регіонознавцями) виявляють себе особливо рельєфно. Для того щоб прояснити глибину цих розбіжностей, необхідно

коротко описати еволюцію категорії "простір" у науковому і філософському пізнанні.

Зафіксувати основні етапи цієї еволюції дає змогу висунута у вітчизняній філософії науки концепція зміни моделей наукового пізнання [5, с.12].

Згідно з цією схемою, в історичному розвитку науки змінилося три такі моделі (класична, некласична і постнекласична), кожній з яких була притаманна певна наукова картина світу і тісно пов'язані з нею основоположні (парадигмальні) епістемологічні принципи. У класичній моделі, що трактувала світ суворо моністично, простір мислили як єдину і єдину, абсолютну цілісність, незалежну від часу й однорідну за своїми властивостями; як нескінченну "порожню форму", що вміщує всі об'єкти. У фізиці, а потім і в інших природничих науках подібне розуміння простору, що має ще античне коріння, поширилося завдяки працям І. Ньютона, заслуга ж утвердження його у філософії та соціогуманітарному знанні належить передусім І. Канту. Класична концепція простору країни домінувала в донауковий і ранній науковий періоди розвитку географії, аж до першої половини ХХ ст. На ній базувався антропоцентризм, горологізм та емпіризм більшості географічних досліджень цього часу.

Одним із головних результатів некласичної наукової революції, спричиненої релятивістським переворотом у фізиці та різко прискореним від кінця ХІХ ст. процесом дисциплінарної диференціації наукового знання, стала дискретизація уявлення про просторову (і часову) цілісність світу. Її місце посіла ідея про множинність форм буття (реальностей), про плюралізм просторово-часових континуумів, що мають специфічні, асиметричні властивості та закономірності. Плюралізацію реальності супроводжував перехід від емпіричного елементаризму до холізму, тобто виявлення внутрішньої зв'язності та цілісності, системності окремих "світів".

Невдовзі після виникнення некласичної парадигми в її розвитку окреслилися дві лінії, які умовно можна назвати суб'єктивістською та

об'єктивістською. Суб'єктивістський підхід до виокремлення різноманітних просторів та їхніх сегментів розглядав їх як продукти когнітивної та поведінкової активності індивідуальних і групових суб'єктів, як "соціальні конструкти". У своєму попередньому вираженні цей підхід вів до радикального релятивізму і волюнтаризму, до принципового заперечення можливості будь-якої єдиної теорії простору. Саме суб'єктивістська версія некласичної парадигми вже в 50-ті рр. ХХ ст. взяла гору в конкретно-наукових просторових (географічних у широкому розумінні) дослідженнях і справила вирішальний вплив на становлення в цей час у США регіональної науки [5, с.14].

Об'єктивістський підхід, що тривалий час перебував у тіні свого конкурента, навпаки, виходив із того, що в основі множинності й розмаїття просторів та їхніх диференціацій лежить незалежна від людського цілепокладання внутрішня складність матеріальної реальності. Для прихильників цього підходу було характерним прагнення до пошуку закономірних зв'язків між системами, що належать до різних рівнів простору. Ще в ХІХ ст. теоретичні дослідження в цьому напрямі (як у натуро-, так і в соціоцентричній перспективі) проводили К. Маркс, Ф. Ратцель, В. де ла Блаш і В.В. Докучаєв. Докучаєв у ХХ ст. об'єктивістський підхід до простору набув найповнішого і найсистематичнішого розвитку у французькій геоісторії та в радянській соціально-економічній географії[5, с.15].

Внутрішні суперечності та нездатність до побудови загальнонаукової картини світу в останній третині ХХ ст. привели некласичну парадигму до кризи, яка створила умови для формування нової, постнекласичної моделі науки. Постнекласична парадигма виникла внаслідок поєднання принципів об'єктивістської версії некласичної науки з деякими конкретно-науковими здобутками сучасного природознавства, а точніше - синергетики, еволюційної біології та нестационарної космології. Від своєї попередниці постнекласична наука успадкувала принципи просторово-часового плюралізму і системності. Водночас постнекласична парадигма орієнтована на створення синтетичної

трансдисциплінарної картини світу, єдність якої має ґрунтуватися на ідеях універсальної еволюції всесвіту і наявності в ньому константних величин (фундаментальних фізичних постійних). У світлі цієї парадигми всесвіт постає у вигляді коевоієрархії гетерогенних і гетерономних динамічних систем, що коелюціонують і є матеріальними носіями різних видів простору [5, с.15].

Таким чином, у наш час розвиток філософії вже підготував передумови для конкретно-наукової постановки і розв'язання питання про сутність і механізми відносин різних видів природного і суспільного просторів або, що точніше, відповідних їм типів об'єктів та їхніх систем. На цій основі регіонознавство може коректніше сформулювати проблему регіону в його тотальному сенсі, як інтегральної єдності багатьох просторів, і тим самим дійти до повнішої і пізнавально ефективнішої моделі свого складного предмета.

Процес формування теорії регіону і консолідації навколо неї полідисциплінарних регіональних досліджень наштовхується сьогодні на низку важливих перешкод. Першою і найбільш фундаментальною з них є вже згадана парадигмальна неоднорідність і навіть "розколотість" регіональних досліджень. У сучасному регіонознавстві одночасно співіснують і застосовуються всі три названі вище парадигми наукового знання. При цьому прихильність учених до тієї чи іншої моделі науковості далеко не завжди є творчою. Проте цільова спрямованість конкретних регіональних досліджень і застосовуваний у них понятійний апарат, як правило, дають змогу ідентифікувати парадигмальні уподобання їхніх авторів цілком однозначно. Керуючись цими критеріями, можна констатувати, що й сьогодні переважна частина досліджень, які відносять себе до категорії регіональних, базується на принципах класичної науковості. Це насамперед стосується праць, що переслідують описові цілі, присвячених вивченню об'єктного або подієвого вмісту регіонального утворення того чи іншого просторового рівня (типу). Ці наукові праці зазвичай або спираються на збірні, сумативні визначення регіону, або взагалі обходяться без таких, за замовчуванням прив'язуючи свої

предметно-просторові межі до наявної формально-правової, адміністративно-територіальної сітки. Так чи інакше, у цьому різновиді досліджень поняття регіону відіграє роль деякої зовнішньої рамки, що зводить досліджувані процеси і явища до купи, але сутнісно з ними не пов'язаної.

До неklasичної парадигми можна зарахувати не тільки описові, а й пояснювальні дослідження, орієнтовані на пізнання регіону як деякої системної цілісності. При цьому використовувані в них визначення регіону (їх часто називають функціональними або галузевими [5, с.15]) сфокусовані на організації якогось одного виду (рівня) простору - геологічного, біологічного, економічного тощо[5, с.15]. Від існування інших видів простору, зокрема суміжних із вихідним таксонів, автори таких досліджень абстрагуються або ж (що є іншим варіантом подібної редукції) трактують їх як прямі проєкції цікавого для них функціонального регіону, зумовлені притаманними йому факторами і закономірностями.

В останні двадцять років у регіоні спостерігається зростання кількості поки що нечисленних наукових праць, виконаних у парадигмі постнеklasичної науки [5, с.15].Ці дослідження здебільшого націлені на розв'язання пояснювальних, теоретичних завдань регіональної науки, хоча це, безумовно, не свідчить про неможливість застосування принципів тієї самої парадигми і в суто описових цілях. Хай там як, для постнеklasичних регіонознавчих досліджень характерне опертя на різноманітні інтегральні (або ієрархічні) дефініції регіону, які представляють його як процес історичної взаємодії (або, за іншою термінологією, динамічну інтегральну систему) низки функціональних регіональних утворень, що належать до різних просторових (і часових) континуумів. Навіть з огляду на дуже неоднакову якість конкретних результатів таких досліджень, саме з цим підходом пов'язані перспективи подальшого розвитку теорії регіону та регіонознавства як цілісної науки.

Тут слід наголосити, що сама по собі мультипарадигмальність є цілком звичним і навіть необхідним для науки явищем, що відображає значну нерівномірність її розвитку, як на загальнонауковому, так і на галузевому

рівні. Проте в тих наукових галузях і проблемах, де пройдений наукою шлях (з погляду обсягу накопичених знань і міри їхньої теоретичної організації) уже дає змогу розпочати застосування найефективнішої з наявних на сьогодні парадигм, обмеження досліджень старими парадигмальними рамками дорівнювало б їхньому штучному гальмуванню.

Сказане, зрозуміло, не означає, що перехід до нової парадигми має дати негайний і безпосередній евристичний ефект. Оновлення основоположних методологічних принципів являє собою тільки перший крок до розв'язання спеціально-наукових, теоретичних проблем, що стоять на порядку денному сучасної регіоналістики. До числа таких основних проблем, невирішеність яких перешкоджає сьогодні створенню інтегральної теорії регіону, можна віднести такі:

- диференціація і типологізація функціональних регіонів, що належать до різних рівнів (видів) суспільства;
- виявлення змісту і механізму зв'язків між регіонами різного типу;
- виокремлення базових типів регіону як основи для побудови концепцій конкретних інтегральних регіональних систем;
- визначення об'єктивних обмежень в управлінні інтегральними регіональними системами.

Звертаючись до першої з окреслених проблем¹, необхідно сказати, що її, мабуть, можна вважати найбільш складною для розв'язання. Об'ємність і міждисциплінарна значущість питання розмежування і типологізації різних регіональних систем сприяла появі величезного спектра відповідей на нього, ґрунтованих деколи на незрівнянних критеріях. Сама численність цих відповідей і неможливість їх систематизації вказують на те, що цю проблему, судячи з усього, не можна розв'язати індуктивним, емпіричним шляхом. Вона надто тісно пов'язана з проблемами типологізації просторів і природничих і суспільних наук, що їх вивчають, і, зрештою, має розглядатися на рівні загальнонаукової картини світу або, користуючись філософською мовою, онтології.

Вкрай недостатньо досліджувані й обговорювані сьогодні (як в Україні, так і за кордоном) питання онтологічних засад науки [5, с.15], у 60-ті - 80-ті рр. ХХ ст. активно розроблялися радянськими філософами і вченими. На базі діалектико-матеріалістичної концепції Ф. Енгельса [5, с.15] вони створили класифікацію (правильніше - типологію) форм руху матерії, що послугувала своєю чергою основою для низки класифікацій наук. У згаданій класифікації форм руху матерії виокремлюють такі форми: фізична (група фізичних форм), хімічна, геологічна, географічна, біологічна і соціальна. Радянські дослідники вважали за краще розглядати соціальну форму руху матерії як неподільну, таку, що не потребує внутрішньої вертикальної диференціації, цілісність, яку вони зводять до процесу матеріального виробництва і соціально-економічних систем, що його оточують [5, с.15]. Метод класифікації (типологізації) припускає, що кожній із форм руху матерії відповідають специфічні простір і час, властивості та закони елементів, що її утворюють, а також особливий тип їхньої системної організації. У межах класифікації форми руху матерії, відповідні їм простори і системи розташовували в порядку їхнього історичного виникнення (онтогенезу і філогенезу) і зростання структурної складності (від нижчого до вищого) [5, с.17]. Ця типологія форм руху матерії і просторів у радянський період справляла свій вплив і на конкретні просторові (географічні) дослідження, зокрема присвячені питанням районування і регіонального планування [5, с.17]. Утім, і в той час її потенціал використовувався обмежено. Обмежено, тією мірою, якою це здавалося доцільним з погляду завдань державної економічної політики, що були безумовним пріоритетом у розвитку регіональної науки в СРСР. У сучасних же вітчизняних регіональних дослідженнях вплив цієї концепції простежується лише спорадично, здебільшого на рівні окремих понять. У цьому плані регіоналістика дедалі більше наближається до західної регіональної науки, з характерною для неї прикладною, експертно-сервісною орієнтацією і нехтуванням надмірно відстороненими науково-філософськими категоріями.

Результатом такої еволюції є примноження різного роду викривлень у диференціації та типологізації регіонів, які, зокрема, допускають і в дослідженнях, спрямованих на вивчення інтегральних регіональних систем. Ці недоліки можна поділити на три основні різновиди: 1) неповнота диференціації регіонів різного типу (що найчастіше виражається в недиференційованості природних регіонів, різноякісність яких "знімається" у загальних термінах "природа", "природні ресурси", "географічне середовище", "екологічне середовище" тощо); 2) методологія, методологія та методологія дослідження (методологія, спрямована на вивчення інтегральних регіональних систем [3]); 2) методологічна некоректність (довільність) диференціації функціональних регіонів (прикладом цьому слугує поділ регіональної системи на еколого-географічну, соціальну, економічну та політико-правову підсистеми [14]); 3) порушення логічного (ієрархічного) порядку під час типологізації функціональних регіонів (наслідком чого стають такі еклектичні синтетичні концепти, як, наприклад, "соціо-еколого-економічний регіон" [19]). Перелічені спотворення, малопомітні й часто некритичні на рівні емпіричних досліджень, здатні призвести до серйозних труднощів під час узагальнення їхніх висновків і розроблення інтегральної теорії регіону.

Максимальна повнота і коректність диференціації функціональних регіональних систем, що належать до різних видів простору, дотримання логічної послідовності під час їхньої типологізації є тим необхідним підґрунтям, без якого подальший поняттєвий і теоретичний розвиток регіонознавства стає неможливим. У розв'язанні цих завдань сьогодні було б продуктивним спиратися на діалектико-матеріалістичну типологію форм руху матерії та досвід її застосування в радянських регіональних дослідженнях. При цьому цю типологію має бути оновлено з урахуванням постнекласичної картини світу, ґрунтованої на результатах сучасного природознавства, а також доповнено визначеннями низки нових форм руху матерії (форм буття), які раніше були "розчинені" в невиправдано широкій категорії "соціальної форми". Тут, на наш погляд, можна було б узяти за основу функціональну

схему Т. Парсонса, яка вже здобула визнання в багатьох соціогуманітарних науках і диференціює соціальну (суспільну) систему на чотири ієрархічно впорядковані підсистеми: економічну, політичну, соціетальну (соціальну) і підсистему збереження та відтворення взірця (культурну) [5, с.17].

Безумовно, всі теоретичні варіанти диференціації та типологізації форм буття, просторів і регіональних систем слід розглядати лише як гіпотези, що підлягають перевірці та, виходячи з результатів їхнього використання в конкретних регіональних дослідженнях, необхідній зміні.

Вивчення питань диференціації та типологізації функціональних регіонів закономірно підводить до проблеми виявлення змісту і механізму (структури) зв'язків, що з'єднують їх в інтегральну регіональну цілісність. На наявність і загальний характер таких зв'язків вказує вже сама логіка типології регіонів, її генетична і структурна ієрархічність. Постановка проблеми субстанційного змісту і процесуальної структури зв'язків між функціональними регіонами дає змогу перейти від цієї загальної онтологічної логіки на більш приватний, конкретно-науковий рівень аналізу.

Якщо між функціональними регіонами різного типу існують причинні зв'язки, то вони повинні мати субстанціональну основу. З часів створення В.І. Вернадським теорії біосфери в науці утвердилося уявлення, що суть зв'язків систем різних рівнів ієрархії полягає в обміні енергією і речовиною, які змінюють свою форму і властивості при переході від одного рівня до іншого. У регіональних дослідженнях (особливо соціогуманітарних) усі можливі форми енергії та речовини часто фігурують під терміном "ресурси", хоча зміст останнього є більш вузьким, предметним. У другій половині ХХ ст. поряд із поняттями "енергія" та "речовина" дослідники почали активно використовувати поняття "інформація", що відображало як процес поширення системного (кібернетичного) підходу, так і усвідомлення зростаючої ролі серед причинних зв'язків у суспільстві та природі управлінських впливів. Утім, щодо співвідношення поняття "інформація" з поняттями "енергія" і "речовина"

та можливих меж його застосування консенсусу у філософії та науці досі немає.

Виходячи зі структурного порядку причинних зв'язків, а точніше, такої його складової, як системний статус, насамперед слід провести їх поділ на горизонтальні та вертикальні. Горизонтальні зв'язки з'єднують елементи однієї форми руху матерії, одного просторового рівня, конституюючи тим самим функціональні регіональні системи. Вертикальні зв'язки з'єднують елементи різних форм руху матерії, різних шарів простору. Саме вертикальні причинні зв'язки забезпечують існування інтегральних регіональних систем - від порівняно добре вивчених дво- і трирівневих до (поки що гіпотетичних) тотальних. Прикладами інтегральних регіональних систем різної складності слугують ландшафти, соціально-економічні системи, геосистеми та екосистеми [5, с.17]. Із поділом зв'язків на горизонтальні та вертикальні, мабуть, тісно пов'язана їхня диференціація на детерміністські та стохастичні. Причинні залежності між функціональними системами, що входять до складу інтегральних регіональних систем (на відміну від внутрішніх зв'язків в останніх), мають скоріше не жорстко-однозначний, а ймовірно-стохастичний характер [5, с.17], що, зокрема, знайшло відображення у відомій концепції географічного поссибілізму.

Іншою структурною характеристикою (поряд із системним статусом) каузальних зв'язків між функціональними регіонами є їхня траєкторія, просторово-часовий порядок. За цим критерієм вертикальні зв'язки можна поділити на циклічні та лінійні. Циклічні, кругові форми причинно-наслідкового зв'язку між рівнями реальності (формами руху матерії) були виявлені природничими науками, зокрема науками про Землю, принаймні ще в XIX ст., задовго до появи загальної теорії систем. З виникненням системного підходу і практично синхронним із ним утворенням регіональної науки цикли різного змісту і масштабу надовго стали, по суті, основним досліджуваним регіонознавцями видом вертикальних зв'язків. Існування циклічних вертикальних зв'язків - від глобального суспільно-природного кругообігу

речовини та енергії, тепло-вологообмінного циклу в географічній оболонці та біогеохімічного циклу в біосфері до ресурсних циклів в окремих галузях територіально-виробничих комплексів [5, с.19]- слугує на сьогодні найфундаментальнішим аргументом на користь системної цілісності інтегрованих регіонів. Водночас взаємовідносини вертикальних циклів, системоутворювальних для інтегральних регіонів різного рівня, досі багато в чому залишаються нез'ясованими, що зумовлено як згадуваними спотвореннями в диференціації та типологізації функціональних регіонів, так і недостатньою вивченістю самих циклічних процесів. Лінійні вертикальні зв'язки, тобто односпрямовані, незворотні причинні залежності, стають предметом регіональних досліджень значно рідше. Вивчення лінійної причинності (в її цільовій, телеологічній формі) традиційно вважалося справою соціогуманітарних дисциплін, які першими звернулися до проблем управління. Однак виникнення кібернетики і створення концепцій управлінських циклів у політології та економіці [5, с.19]сприяло різкому звузненню використання принципу лінійної причинності в усіх галузях науки, включно з регіональним вивченням. Регіональне управління сьогодні розглядають зазвичай як циклічний процес [5, с.19], що взаємодіє з іншими природними і мистецькими циклами функціонування інтегральних регіонів, а також включає як одну з фаз цілепокладання і цінознавство нециклічних вертикальних зв'язків у такій їхній новій формі, як аутопоетична (самовиробнича) причинність, уперше відкрита в синергетиці й еволюційній біології. Аутопоетичну причинність можна визначити як виникнення в динаміці складноорганізованих систем необоротних (конструктивних або деструктивних) наслідків випадкової взаємодії циклічних процесів, властивих гетерогенним і гетерономним компонентам (субсистемам), які входять до них¹. Високий ступінь складності всякого інтегрального регіону, значна різноманітність, різноспрямованість і потенційна конфліктність вертикальних і горизонтальних циклів, що його утворюють, дають підставу вважати

аутопоетичну причинність вельми перспективним методологічним інструментом регіональних досліджень.

Як уже зазначалося, постнекласична парадигма базується на плюралістичному світогляді, на ідеї поліцентричної взаємодії, коеволюції різних рівнів простору і типів систем. Однак це не означає визнання рівної значущості всіх взаємодіючих центрів (що було б рівнозначно індетермінізму) і не знімає питання про вибір вихідного рівня аналізу, пріоритетного об'єкта вивчення. Це питання має особливу гостроту для емпіричних і прикладних досліджень, де вчений пов'язаний багатьма просторовими, часовими, фінансовими та іншими обмеженнями і вже тому змушений звужувати фокус своєї уваги. У регіональному веденні розв'язання цього питання передбачає визначення базового типу функціонального регіону, який міг би послужити стати основою для концептуальної реконструкції (моделювання) інтегральної регіональної системи загалом.

Питання про вихідний рівень аналізу так чи інакше порушують у багатьох дослідженнях, що заторкують проблематику інтегральних регіонів [5, с.19]. У радянський період за вихідний і найважливіший рівень аналізу зазвичай брали територіальні господарські (економічні) системи або територіально-виробничі комплекси. У пострадянському російському регіональному веденні на цю роль найчастіше претендують адміністративно-територіальні (політичні) утворення¹. У зарубіжних регіональних дослідженнях, де переважають антропо- і культуроцентризм, при реконструкції інтегральних регіонів пріоритет нерідко віддають "ареалам ідентичностей".

"Ареалам ідентичностей", культурно-ідеологічним регіонам, зокрема створеним зусиллями різного роду епістемічних спільнот [5, с.20]. Перелічені підходи до моделювання інтегральних регіонів, самі по собі цілком припустимі, у більшості випадків призводять до некоректних редукцій та однобічно-детерміністських висновків. Некоректність спрощення при цьому проявляється в прямому перенесенні властивостей і навіть законів "головного"

функціонального регіону на регіони інших типів, що входять до передбачуваної інтегральної системи, а детермінізм - у недооцінці сили "зустрічного" впливу з їхнього боку. Прикладом редукціоністського перенесення властивостей вихідного регіону на інші може бути проектування на них його просторових меж. Подібна "підгонка", скажімо, під межі адміністративно-територіальної одиниці контурів "підвідомчих" їй соціальних, економічних, біологічних, геологічних тощо регіонів, за очевидної зручності та удаваної на описовому рівні безневинності, на етапі узагальнення й пояснення зібраних даних може призвести до нагромадження такого обсягу похибок, що здатний перетворити концепцію інтегрального регіону на безглузду фікцію.

Одним із загальних способів мінімізації такого роду спотворень є обрання як вихідного рівня аналізу базового функціонального регіону. Базовим пропонується називати функціональний регіон, що об'єктивно посідає у відповідному інтегральному регіоні чільне становище, основними ознаками якого є відносно вища швидкість розвитку (структурних змін) цього функціонального регіону та відносно більша сила впливу на інші функціональні регіони, вимірювана як у горизонтальній, так і у вертикальній (рівневій) дальності спричинюваних цим впливом ефектів. Із типології форм руху матерії та концепції циклічності їхніх вертикальних зв'язків випливає, що жоден базовий регіон не може однобічно детермінувати динаміку інших функціональних регіонів, а тим паче "підмінити" їхні властивості, структуру і закони власними. Крім того, необхідно враховувати, що "базовість" будь-якого функціонального регіону є не абсолютною, а змінною якістю. Залежно від історичної стадії розвитку суспільства і конкретних географічних (природних) умов, базова роль може зміщуватися по ієрархічній вертикалі даної інтегральної регіональної системи. Звідси випливає завдання створення не універсальної (глобальної і загальноісторичної) теорії інтегрального регіону, а серії історично і географічно локалізованих концепцій, об'єднаних між собою локалізованих концепцій, об'єднаних загальними методологічними

принципами і понятійним апаратом, і при цьому побудованих на основі базових регіонів різного типу.

Питання редукціонізму і детермінізму в моделюванні інтегральних регіонів мають безпосередній стосунок до проблеми визначення об'єктивних меж управління останніми. Некоректне зведення складної системи інтегрального регіону до властивостей і закономірностей одного з функціональних регіонів, які входять до неї, як правило, підштовхує до сприйняття такого інтегрального регіону як пасивного об'єкта управління, здатного в кращому разі тільки до реактивного відгуку на керівний вплив. Найяскравіше і найдраматичніше ігнорування самодостатньої ролі й активності інтегральних регіонів (і кожного з функціональних регіонів, що входять до них) виявляється в такій формі управління, як регіоно-будівництво [5, с.20]. Постмодерністське за походженням уявлення про те, що регіон у його тотальному розумінні може виникнути як продукт якоїсь "дискурсивної практики", вільної творчості групи експертів і політиків, наразі є широко поширеним не тільки в зарубіжній, а й у вітчизняній науці. Донедавна посилення на європейський (конструктивістський здебільшого) досвід регіонобудівництва можна було зустріти не тільки в науково-аналітичних публікаціях, а й у нормативно-правових документах РФ, присвячених питанням регіонального управління та транскордонного співробітництва [5, с.20]. Європа, а точніше, країни ЄС, дійсно виступають сьогодні полігоном найактивнішої регіонобудівельної політики, унаслідок чого тут практично щорічно виникають нові внутрішні й особливо транскордонні регіональні утворення (єврорегіони) різного масштабу й ієрархічної складності [5]. Однак слід враховувати, що така виняткова інтенсивність процесів регіонобудівництва (і регіоналізації), за всіх ексцесів, має під собою дуже специфічну, якщо не унікальну, об'єктивну основу. Європейський простір на багатьох природних і суспільних рівнях вирізняється високим ступенем диференційованості та високою щільністю горизонтальних структурних зв'язків. Це дає багатий асортимент вибору "будівельного матеріалу" для

різноманітних регіональних проектів, неординарні можливості для функціонального та інтегрального територіального дизайну.

Уперше термін "регіон" з'явився у працях з економічної географії й позначав територіальну таксономічну одиницю або район. Пізніше, у 60-80-ті роки ХХ ст., це поняття було інтегровано в гуманітарні галузі знання, передусім у соціологію (70-ті - початок 80-х років), і стало багатозначним. Процес "виходу" регіональної термінології за межі науки, що її породила, дослідники пояснюють "прикордонністю" статусу економічної та соціально-економічної географії, "положенням... на межі гуманітарних і суспільних наук.

У довідково-енциклопедичній літературі вказується на багатозначність терміна "регіон" як синоніма поняття "район" і на необхідність упорядкування термінології. З усіх можливих формулювань, щоб уникнути тавтології ("регіональне районування"), під регіоном пропонується розуміти район і вживати його контекстуально¹.

Економічні географи визначають регіон як територіальну єдність; територіальну таксономічну одиницю (економічний район); "територіальну частину країни, що характеризується не тільки спеціалізацією, а й внутрішньою органічною єдністю".

У соціології під регіоном розуміють систему з певними ознаками, що дають змогу її виокремити; територію "з відносно цілісною організацією економічного і соціального життя, наявністю певних органів управління", "органічну єдність природно-територіальних та соціально-економічних характеристик", яким притаманні нові якості - цілісність та комплексність; "цілісна система, яка включає природу, господарство, населення"; "соціально-екологічний простір"; соціальний (соціалізований)⁶ або знаковий простір, який є частиною регіону, що не є єдиною системою, а є частиною регіону, що не є єдиною територіальною системою, що не має жодного впливу на природу, економіку, населення.

Соціалізований (соціально значущий) простір як категорію аналізу почали часто використовувати у працях філософсько-культурологічного

характеру. У них пропонуються такі трактування регіону, як "соціально виражена культурна царина", "продукт тривалого історичного процесу", "соціально-історично виражений простір", "простір духовно-культурної інтеграції", "простір духовно-культурної інтеграції", "конкретний життєвий простір", "соціально значущий простір"[5, с.23].

У працях із соціології початку 90-х років під регіоном було заведено розуміти у вузькому смислі "групу областей, країв, республік, які становлять територіальне і народногосподарське ціле", у широкому - "будь-яку самостійну в господарсько-економічному або адміністративному відношенні територію, починаючи від сільського району і закінчуючи великими народногосподарськими територіальними комплексами". У середині 90-х років у соціологічній літературі регіон визнавали ключовим поняттям регіональних соціологічних досліджень. Вказувалося на те, що розуміння цього терміна в соціології ширше, ніж в економічній науці. Регіон - це соціально-територіальна спільнота, що мешкає у своєрідних природних умовах, має сформовану спеціалізацію виробництва, певний рівень розвитку продуктивних сил, виробничу інфраструктуру. Пізніше визначення регіону в довідкових виданнях містить, крім економіко-географічних особливостей, національний та історичний критерій. Наприкінці 90-х років регіон почав осмислюватися на мікро- і макрорівні. У першому випадку під регіоном розуміють область (район, частину країни), що вирізняється з-поміж інших областей сукупністю природних та історично сформованих відносно стійких економіко-географічних та інших особливостей, які нерідко поєднуються з особливостями національного складу населення. На макрорівні регіоном вважають групу прилеглих країн, що являють собою окремий економіко-географічний або близький за національним складом і культурою, однотипний за суспільно-політичним устроєм район світу¹. В історичній науці під регіоном розуміють особливий "історичний тип", що складається з постійних спілок (В.О. Ключевський); "територіально єдина сукупність адміністративно-стративних одиниць, які володіють схожістю в природних умовах,

історичному та економічному розвитку" (І.Д. Ковальченко); "одиниця соціокультурної реальності" (С.В. Соколовський) [5, с.23].

Регіон репрезентується як "культурне гніздо" - інтелектуальне співтовариство, "аура" без чітко оформлених меж, що об'єднує активну меншину⁵, регіон прирівнюється до культурно-історичного суб'єкта, що може не збігатися з адміністративно-територіальною одиницею, до результату самоорганізації простору.

Підхід до визначення поняття "регіон" та його похідних залежить від понятійно-категоріального апарату наукової галузі, представником якої є той чи інший учений. Використання термінології економічної, соціально-економічної географії та регіональної економіки як дисциплін, що становлять теоретичну основу регіонології, переважає [5, с.23].

Іншими словами, регіоналістика є системою дисциплін, а не однією самостійною дисципліною. При цьому особливо вказується на пріоритетність західної науки в галузі теоретичних розробок самого поняття "регіоналістика".

Особливу позицію в розглядуваному питанні посідають історики, які не схильні говорити про становлення якоїсь досконало нової наукової дисципліни. Починаючи з 90-х років відновилося розроблення теоретичних проблем краєзнавства, перерване наприкінці 20-х років. Це багато в чому сприяло переосмисленню накопиченого досвіду й енергійному обговоренню питань, пов'язаних із визначенням не стільки теоретичного апарату історичних та історико-культурних досліджень, скільки предмета регіональної історії. Спостерігається різне розуміння предмета регіональної історії, еквівалентами якої в термінологічному та методологічному плані виступають такі поняття, як "регіональна історія" [5, с.23].

Регіоналізація, своєю чергою, пов'язана з антицентралістською опозицією, самоідентифікацією, перерозподілом адміністративних, економічних, політичних повноважень і ролей. Підґрунтям регіоналізму виступають локальні інтереси, географічні умови, культурні та мовні відмінності, брак внутрішнього зв'язку територій.

Регіоналізація як чинник трансформації простору в історико-культурному сенсі є історія світогляду, немислима без філософсько-просторового осмислення буття. Водночас у процесі регіоналізації закладено елемент "стягування" просторів. По суті, сам регіон є формою "стягування - організації" простору, його "притиснення" до географічних орієнтирів, у ролі яких від початку виступають кордони[5, с.24].

У дослідженнях із модифікації просторової складової проблема демаркації просторів, кордонів регіонів посідає проміжне положення. При цьому кордон постає як зона

1) розколу; 2) поділу; 3) фільтрації; 4) взаємодії; 5) співробітництва; 6) кооперації; 7) з'єднання; 8) спосіб організації території, а не простої лінії на карті (ізопрагми); 9) соціокультурний рубіж; 10) соціокультурний дискурс; 11) рамкова умова формування людини як суб'єкта історії. Кордони виступають як розділові рубежі, які переосмислюються і, маючи віртуальну властивість, роблять самі простори легко конструйованими уявою. Один із важливих елементів вивчення ролі кордонів у формуванні тих чи інших просторів - проблема переходу одних якостей кордонів в інші, їхня трансформація[5, с.27].

Пріоритетним напрямом науки є з'ясування та визначення категоріальних можливостей опису регіону як елемента простору, що набуває в історико-культурних дослідженнях форми локальної культури. Це виявляється можливим унаслідок конструювання регіону як поняття кожної з наукових традицій гуманітарної науки, які можна розглядати як інтерпретаційні стратегії історико-культурних процесів, центральне місце в яких посідає просторовий чинник[43, с.16].

Краєзнавство належить до типу комплексних наук. Воно поєднує в собі відомості природознавчі, історичні, мистецтвознавчі, з історії літератури, науки тощо. Об'єднуючий початок полягає в тому, що всі ці відомості належать до однієї місцевості. Останніх може бути безліч. Найближче за типом краєзнавство до географії. Відомості в обох науках об'єднуються за

територіальною ознакою. Але географія на відміну від краєзнавства не надає такого великого значення окремим чудовим людям, історії науки, історії літератури, історії мистецтва (зокрема архітектури). Краєзнавство ближче, ніж географія, до історії взагалі і ближче до вивчення окремих людей (зрозуміло, в місцевій обстановці). У цьому чудова особливість і сила краєзнавства[5, [43, с.16].

Географія обходиться без оцінок. Географія як наука "спокійніша", суворіша і безпристрасніша. Але це і є свого роду її "суспільним недоліком". Краєзнавство оцінює значущість подій, що відбулися на досліджуваній території, і пов'язаних із цією територією людей, цінність архітектурних та археологічних пам'яток, красу пейзажів, рідкість і важливість природних даних (тварин, риб, комах, рослин, навіть клімату тощо). З цього погляду "моральна віддача" краєзнавства як науки, виховна роль краєзнавства винятково велика. І за всієї необхідності географії як науки краєзнавство набагато більше "виховна наука", наука, що вимагає від людини небайдужого ставлення до предмета і висновків свого вивчення[43, с.17].

Є ще одна надзвичайно важлива і винятково рідкісна особливість краєзнавства як науки. У ній немає "двох рівнів". Одного рівня - для вчених-фахівців та іншого - для "широкої публіки"[43, с.17].

Краєзнавство саме по собі популярне. Воно існує остільки, оскільки в його свідомості і його сприйнятті (споживанні) беруть участь широкі маси. У цьому відношенні краєзнавство в системі наук посідає виняткове місце. Воно вчить людей не тільки любити свої місця, а й любити знання про свої (і не тільки "свої") місця[43, с.17].

Заняття краєзнавством не тільки вимагає знань у галузі історії, мистецтвознавства, літературознавства тощо, але привчає людей усім цим цікавитися і підвищувати свій культурний рівень, створювати нові та поповнювати старі музейні та архівні сховища, зв'язуватися зі спеціалістами, читати наукову літературу[43, с.18].

У збиранні матеріалів для краєзнавства можуть брати участь як висококваліфіковані вчені різних спеціальностей (науки, що беруть участь у створенні краєзнавства, перераховані мною вище), так і учні середньої школи, які збирають різні дані за завданням більш досвідчених дослідників: наприклад, ведуть опитування населення, встановлюють наявність тих чи інших старовинних предметів, а також переглядають старі газети тощо[43, с.18].

Участь людей різного віку в такому збиранні краєзнавчого матеріалу має саме по собі величезне виховне значення. Вона є вже однією з акцій патріотичного характеру, що створює у своєму краї вищий рівень духовної культури.

Краєзнавство може стати в тій чи іншій місцевості наймасовішим видом науки. Це основа для розвитку добровільних товариств охорони тієї чи іншої пам'ятки, для об'єднання молоді довкола певних тем чи занять, відродження кустарних промислів, розведення місцевих рідкісних рослин, тварин тощо, створення заповідників, узагалі "добросусідства" з історією, культурою чи природою...

Краєзнавство - наукова дисципліна, що облагороджує предмет свого вивчення єдино своїм вивченням. Біолог, який досліджує будь-які явища життя, не вносить нового начала в об'єкт дослідження. Можна застосувати відкриття біолога для зміни тих чи інших форм життя, але саме по собі одне тільки дослідження не змінює предмет вивчення. Літературознавче та мистецтвознавче вивчення будь-яких об'єктів відкриває в них щось нове для читача, глядача, слухача. Але це "нове", якщо воно, звісно, правильне, не вносить у предмет нічого понад задум творця, автора. Предмет мистецтва благородний сам по собі[43, с.18].

Інша справа краєзнавство. Краєзнавство надає місцевості, що не має "авторського походження", історизму, відкриває в її минулому, хоча б і дуже недавньому, щось абсолютно нове, цінне. Коли ми дізнаємося, хто жив у тому чи іншому будинку, яке життя протікало в ньому, що в ньому було створено,

будинок цей для нас уже особливий. Він наповнюється духовним змістом, перетворюється. Перетворюється і місто, чю історію ми пізнаємо. Перетворюється ландшафт, якщо ми знаємо, які події в ньому відбувалися, які битви тут розігрувалися, чії долі вирішувалися[43, с.18].

Краєзнавство вносить в оточення людини високий ступінь духовності, без якої людина не може осмислено існувати.

Є екологія біологічна, тобто екологія, необхідна для елементарного життя, але є й екологія культури, без якої неможливе для людини культурне, духовне життя, що виховує в ній моральність, повагу до навколишнього, до минулого, турботу про майбутнє. Незважаючи на труднощі об'єктивного і суб'єктивного характеру, вирішувати важливе завдання виховання історією нам доводиться не на голому місці. В Україні накопичено крупиці позитивного досвіду, вироблено певні форми і методи використання історико-краєзнавчих матеріалів у справі патріотичного виховання[43, с.22].

Історичне краєзнавство в Україні має своє глибоке коріння і традиції, що сягають у глибину століть. Значний внесок у його становлення внесли прогресивні діячі науки і культури минулого Й.Левицький, М.Максимович, М.Драгоманов, В.Пасек, О.Лазаревський, П.Єфименко, Д.Яворницький та багато інших[40, с.5].

Важливе місце посідало вивчення краю в житті і творчості таких геніальних майстрів художнього слова, як Т.Шевченко, І.Франко, Л.Українка. Безсумнівний науковий інтерес становить історико-краєзнавча діяльність різноманітних наукових товариств і комісій, зокрема товариства Нестора-Літописця при Київському університеті, Одеського товариства історії та старожитностей, Чернігівської губернської архівної комісії, Київської археографічної комісії та інших, що працювали в дореволюційний період. Однак широкого розвитку історичне краєзнавство набуло після Жовтневої революції[40, с.5].

У розвитку історичного краєзнавства в Україні, як і в країні загалом, винятково важливу роль відіграла наукова інтелігенція, що наполегливо

рекомендувала якомога частіше звертатися до місцевого досвіду, заглиблюватися в справжню гущавину життя, не упускати з поля зору життя кожного, нехай навіть найнезначнішого населеного пункту[40, с.5].

У документальних зібраннях архівів України, зокрема у фондах Наркомосу УСРР, знаходимо чимало найцінніших свідчень про реальну практичну допомогу Центрального бюро краєзнавства краєзнавчим організаціям України, яких у середині 20-х років налічувалося вже близько 300. Відомо про тісний взаємозв'язок ЦБК і Українського комітету краєзнавства, обраного 1925 р. на краєзнавчій конференції в Харкові, про плідні наукові контакти краєзнавчих комісій при Всеукраїнській Академії наук з науковими установами Москви, Ленінграда, інших міст РРФСР, союзних республік[42, с.10].

Стан справ у краєзнавчому русі в Україні, досвід і проблеми низових організацій доволі повно відображав журнал "Краєзнавство", що видавався в 1927-1930 рр[42, с.10].

Оцінюючи результати краєзнавчої роботи в перше десятиліття Радянської влади, слід зазначити, що саме в цей період було вироблено науково-методичні та організаційні засади історико-краєзнавчої роботи, визначено її основні напрями, окреслено грандіозні плани вивчення історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів, пам'яток історії та культури[42, с.10].

Однак не всім цим чудовим планам судилося здійснитися. З початку 30-х років унаслідок негативних процесів у країні, пов'язаних із культом особи Сталіна, краєзнавча робота поступово почала згортатися. Ліквідація її керівних кадрів і осередків, зокрема розпуск Українського комітету краєзнавства, закриття краєзнавчих періодичних видань, навішування політичних ярликів на організаторів та активних діячів історико-краєзнавчого руху призвели до її занепаду, позначилися на рівні та масштабах досліджень[42, с.10].

Якісно новий етап у розвитку історичного краєзнавства визначився в повоєнний період. З перших днів після визволення України від гітлерівських загарбників активізувалася робота з вивчення історії Другої світової війни, збирання матеріалів про подвиги воїнів на фронтах, у тилу ворога, про самовіддану працю на евакуйованих промислових і сільськогосподарських підприємствах, великий трудовий подвиг у відродженні економіки і культури України[42, с.11].

Об'єктивним процесом у повоєнний період стала диференціація різних напрямів досліджень краю. У межах краєзнавства чіткіше визначився історичний напрям, сформувалися його основні форми - наукові, громадські та шкільні.

У повоєнні роки наукова форма історичного краєзнавства знаходить відображення в діяльності науково-дослідних інститутів, багатьох кафедр суспільних наук вишів республіки, наукових співробітників державних установ, державних музеїв із розроблення локально-історичних проблем, вивчення соціально-економічного та історичного розвитку краю[42, с.11].

Суттєвим результатом наукового дослідження краю стало створення таких фундаментальних праць, як "Історія міст і сіл Української РСР" у 26 томах, "Історія робітничих Донбасу", багатотомної "Історії Києва", історичних нарисів про найбільші обласні та міські центри Радянської України та низки інших.

Для розроблення питань теорії та практики історичного краєзнавства важливе значення мало створення 1979 р. за рішенням Президії АН УРСР в Інституті історії АН УРСР відділу історико-краєзнавчих досліджень та організація Наукової ради з координації історико-краєзнавчих досліджень. Це дало змогу налагодити творчі зв'язки з історичними кафедрами університетів і педінститутів, Товариством охорони пам'яток, краєзнавчим активом, сконцентрувати увагу вчених та ентузіастів на пріоритетних напрямках досліджень[42, с.12].

За час існування відділу було перевидано російською мовою низку томів з "Історії міст і сіл Української РСР", підготовлено монографії з історії заводу "Арсенал" імені Леніна, колгоспу "Здобуток Жовтня" Тальнівського району Черкаської області, каталог-довідник "Пам'ятники історії та культури Української РСР", 5 індивідуальних монографій. Відділ здійснює науково-методичне керівництво підготовкою томів "Зводу пам'яток історії та культури", видає методичні матеріали на допомогу редколегіям томів та авторським колективам. За участю викладачів вузів, практичних працівників видано колективну монографію "Розвиток історичного краєзнавства в Українській РСР"[42, с.14].

Широку увагу громадськості привернули республіканські історико-краєзнавчі конференції, що проводилися з ініціативи Інституту історії АН УРСР регулярно з 1980 р. [41, с.26].

Учені-історики у великому боргу перед невтомними істориками-ентузіастами, які глибоко і зацікавлено вивчають історію рідного краю. Можна навести сотні прикладів творчої роботи самодіяльних історико-краєзнавчих об'єднань, таких, як Хмельницьке краєзнавче товариство, клуби "Одеса", "Київознавець", історико-патріотичні товариства в Дніпропетровську, Севастополі, Криму, Чернігові. Велику роботу веде багатомільйонний загін істориків-краєзнавців, об'єднаних в організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури[41, с.26].

Необхідно розпочати видання науково-методичної літератури, посібників, програм вивчення краю, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів, історико-культурної спадщини. Назріла необхідність видати великим накладом бібліотечку історика-краєзнавця, на наш погляд, доцільно видати словник історика-краєзнавця, потреба в якому дійсно велика[41, с.28].

У нас великий "голод" на історико-краєзнавчу літературу, розраховану на масового читача, в якій би в популярній формі цікаво викладали ті чи інші події, факти, різні періоди місцевої історії. У виданні такої літератури немає системи і належного планування. У цьому вина науковців, які займаються

історичним краєзнавством. Водночас ще чимало цінних книжок з історії рідного краю багато років лежать з різних причин в архівах і чекають на своє перевидання[41, с.29].

Потребують реальної практичної допомоги з боку вчених-істориків музеї та музейні кімнати, створені на громадських засадах. На сьогоднішній день у республіці їх налічується близько 20 тис. Це своєрідні народні кафедри з вивчення місцевої історії. Необхідно поліпшити узагальнення досвіду створення і функціонування громадських музеїв, широке видання науково-методичної літератури. Підвищити роль громадських музеїв у патріотичному вихованні трудящих, перетворити їх на потужний засіб просвіти мас - це завдання має стояти на чолі кута нашої роботи.

У зв'язку з цим на порядок денний висуваються питання поліпшення координації історико-краєзнавчої роботи.

Не меншої уваги вчених і краєзнавців заслуговує вивчення історії промислових і сільськогосподарських підприємств. Близько шести десятиліть цю роботу планомірно ведуть в Україні. Результати її безсумнівні. Вони значною мірою збагатили українську історіографію новими оригінальними працями, що дістали високу оцінку як фахівців, так і громадськості. На Україні тільки за повоєнний період підготовлено понад 300 подібних книг, брошур. Водночас висока цифра виданих праць - це не ознака благополуччя і не привід для самозаспокоєння. Цікавим у цьому плані нам видається дослідження науковців Кременчука, які зуміли зіставити дані про кількість підприємств із кількістю виданих праць з історико-заводської тематики. Їхній висновок цілком правомірний - ми перебуваємо лише на початковій стадії роботи з написання літописів трудових колективів. А робота ця винятково важлива і відповідальна. Сьогодні ніхто не заперечуватиме істину, що активізація людського фактора, мобілізація внутрішніх резервів неможливі без планомірного і цілеспрямованого виховання почуття гордості за своє підприємство, відповідальності за його високу марку[41, с.32].

Досвід довів, що до вивчення історії підприємств необхідно ширше залучати виробників.

Одночасно з написанням історії фабрик і заводів нам необхідно активніше зайнятися розробкою прикордонних проблем, зокрема проблем генеалогії. Відрадно, що ця науково обґрунтована ідея видного українського історика В.І.Стрельського знаходить практичне втілення у працях молодих істориків[41, с.34].

Але якщо у вивченні історії фабрик і заводів нам усе ж таки вдалося трохи просунути вперед, то у вивченні регіональних проблем аграрної історії зроблено лише перші кроки. Чомусь склалася думка, що історія окремого господарства не може стати предметом глибокого наукового дослідження[41, с.34].

Життя підказує, що потрібно сміливіше братися і за вивчення проблем аграрної історії. Одним із найважливіших напрямів історико-краєзнавчих вишукувань є глибоке і всебічне дослідження історико-культурної спадщини народу, її раціонального використання з метою розвитку науки, культури, освіти. На Україні понад 109 тис. пам'яток. Потужним імпульсом до вивчення пам'яток стала підготовка "Зводу пам'яток історії та культури", що широко розгорнулася в країні в даний час[41, с.35].

Змушують замислитися й інші проблеми, пов'язані з вивченням та охороною пам'яток. Незадовільно ведеться науково-дослідницька робота з вивчення пам'яток історії та культури України. Багато пам'яток, особливо радянського періоду, пам'ятки народної архітектури погано вивчені, не взяті під державну охорону. Стан обліку пам'яток не можна визнати задовільним.

Потребує вдосконалення сама система охорони пам'яток історії та культури. Застаріло, не відповідає вимогам законодавство про охорону пам'яток.

З вивчення та охорони пам'яток значну роботу ведуть на Україні організації Товариства охорони пам'яток історії та культури, що об'єднують у своїх лавах тисячі осіб. Щорічно проводяться огляди пам'яток, у яких беруть

участь сотні тисяч активістів товариства, які брали безпосередню участь у пошуковій роботі[41, с.34].

Розглядаючи деякі питання, пов'язані з перспективою розвитку історичного краєзнавства, необхідно підкреслити, що подальше успішне їх вирішення можливе лише за активної участі міністерств і відомств, наукових установ, навчальних закладів, творчих спілок і громадських організацій, засобів масової інформації.

1.2 Краєзнавство в школі як компонент історичної освіти. Шкільне краєзнавство: нові реалії

Краєзнавство - це пізнання рідного краю в межах населеного пункту, адміністративно-територіальної одиниці, історико-географічного регіону, це історія розвитку суспільства і навколишньої природи в певній місцевості. Логічна схема пізнання така: нагромадження фактів, їхній аналіз і виявлення загальних закономірностей розвитку, синтез і наукове пояснення, поглиблене вивчення спільного й особливого в розвитку суспільства і природи, їхнє узагальнення. Радянська історична наука потребує збирання й аналізу нових фактів історичного розвитку суспільства і природи. Підтвердженням цього слугує хоча б той факт, що низка дискусій, які розгорнулися в 50-70-ті роки в історичній науці, не усунула розбіжностей через виявлену нестачу фактичного матеріалу. Саме тому історичне краєзнавство висувається зараз на передові рубежі науки[36, с.12].

Проблематика історичного краєзнавства визначається проблематикою історії. Тобто вивчення історії рідного краю має здійснюватися в рамках загальноісторичних проблем. Особливого значення набувають зараз дослідження людського чинника - історична демографія та взаємовідносин суспільства і природи - історична географія та історична екологія. Звідси головне завдання - вивчення історії всіх населених пунктів: демографічної

ситуації в них, їхнього господарського і культурного розвитку, змін у навколишній природі[36, с.12].

Починати вивчення населеного пункту, мабуть, слід зі з'ясування причин його виникнення саме на даному місці, розширення його території, розвитку в ньому виробництва, зміни функцій, взаємовпливу з навколишнім середовищем. Остання проблема нині набуває особливого значення. Тісно пов'язані з нею питання вивчення та охорони пам'яток історії та культури. Як відомо, пам'ятками можуть бути історичні центри міст, підприємства (комплекси будівель і устаткування), ділянки території (вулиці, поля битв) тощо[36, с.12].

Вивчення має охоплювати всю територію краю. Великий інтерес представляє фізико-географічне дослідження, що охоплює зміни ландшафту і клімату, вплив їх на життя населення.

Таким чином, фізико-географічні особливості, питання формування території, історія міст, сіл та інших поселень, взаємодія суспільства і природи, тобто історична фізична географія, історична екологія, історична політична географія - ось перша група проблем історичного краєзнавства.

Історія населення об'єднує другу групу проблем. Сюди входять насамперед питання відтворення самого населення: народжуваність, шлюбність, смертність, вплив на них різноманітних соціальних і природних чинників; питання щодо змін у чисельності та розміщенні населення: природний і механічний приріст, міграції. Не менш важливими є проблеми статево-вікової, соціальної та національної структур: зміни співвідношення чоловіків і жінок, їхніх вікових, станових і класових груп; національність, зміна сім'ї, професійний склад населення, грамотність, освіта тощо. Дуже цікавий, але мало вивчений вплив демографічної політики, а також голоду, класової боротьби, репресій, воєн. Цими проблемами займаються історична географія населення та історична демографія[31, с.16].

Всебічне вивчення господарства, економічного розвитку - такою є третя група проблем історичного краєзнавства. Розвиток сільського

господарства, промисловості, торгівлі потребує детального і конкретного вивчення. Важливе місце тут посідають питання формування місцевих і зовнішніх економічних зв'язків, складання економічних районів та їхніх центрів, а також торговельних шляхів і транспорту. Не можна забувати й історико-географічний аспект: розміщення на території, взаємодія з природою[31, с.17].

Четверта група включає проблеми розвитку культури рідного краю: освіту, зодчество, музику, живопис, театр, кіно, пресу тощо.

Такими є чотири основні групи проблем історичного краєзнавства, що потребують вивчення на основі всіх збережених джерел.

У цих групах можна виділити першочергові, на нашу думку, завдання.

У першій групі - вивчення зміни ландшафтів та історія населених пунктів. Перше важливе як з'ясування результатів діяльності людей. Воно має прямий вихід на сучасність. Вивчення населених пунктів (міст, сіл та інших поселень) має бути всебічним і суцільним: досліджено й описано історію всіх населених пунктів, які колись існували й нині існують, зміни в території, населенні, господарстві й культурі, всі сторони діяльності людей, що жили в них, розкрито вплив політичних подій.

У другій групі першочерговими є проблеми історичної демографії: перебіг і причини змін у населенні краю (населених пунктів), чисельність населення, структура, сім'я тощо.

У третій групі проблем надзвичайно важливо дослідити історію промислових і сільськогосподарських підприємств - фабрик, заводів, колгоспів, радгоспів, торговельних об'єднань.

Нарешті, у четвертій групі необхідне виявлення і вивчення біографій і творчості діячів культури[31, с.17].

Хотілося б звернути увагу на важливість проблеми виявлення джерел і аналізу літератури про рідний край. Усю цю без перебільшення гігантську роботу може і має виконувати широке коло дослідників. Але як її організувати? Якщо краєзнавчі дослідження здійснюються в Україні, то тут

головним науковим центром і одночасним координатором роботи має бути Інститут історії України Академії наук України. Він ставить перед собою завдання створити низку серійних видань і крім того, береться за видання найважливіших джерел. В областях такими організуючими та координуючими центрами могли б стати університети. Звісно, до дослідницької роботи вони мають залучити вчених-археологів, етнографів, географів, демографів, економістів, архітекторів, мистецтвознавців, а також працівників архівів, музеїв, бібліотек, інших закладів культури, членів товариства охорони пам'яток, Географічного товариства тощо. Робота має вестися за всіма напрямками: розробка історії ландшафтів населених пунктів, підприємств, виявлення та вивчення пам'яток, складання оглядів архівних та опублікованих джерел, історіографічних оглядів, виявлення та вивчення пам'яток матеріальної культури тощо. Необхідно здійснювати читання публічних лекцій, широке обговорення робіт, публікації статей у газетах, можливо, передбачити видання за попередньою передплатою інформаційних бюлетенів[31, с.19].

Краєзнавство являє собою комплекс наукових дисциплін, що вивчають певний край, різних за змістом і методами. Об'єктами краєзнавчого вивчення є природа, історія, господарство, населення, культура, народна творчість та інші сторони життя краю. Тому в краєзнавстві існують різні наукові напрями, зокрема історичний.

Діапазон історико-краєзнавчих досліджень досить широкий: від окремої історичної пам'ятки до значного регіону країни. Причому вивчається соціально-економічний, політичний і культурний розвиток обраного об'єкта.

Найзначнішими історико-краєзнавчими дослідженнями є праці з історії окремих регіонів.

Цій тематиці присвячуються численні фундаментальні праці та наукові розробки, що є одночасно внеском і в краєзнавство, і в історичну науку.

Найпоширенішим об'єктом історико-краєзнавчих досліджень є місто як центр економічного, політичного та культурного життя. З цієї тематики

опубліковано багато змістовних праць, зокрема фундаментальних, багатотомних.

Значного розмаху набувають історіографічні та джерелознавчі дослідження історії міста, які дають поштовх для нових, більш досконалих досліджень.

В історико-краєзнавчих працях висвітлюються економічні зв'язки міст, класова боротьба в них, питання демографії.

Грунтовне дослідження історії-міст зазвичай проводять професійні історики, оскільки, як ми вже зазначали вище, це вельми складний об'єкт для наукових розробок. Краєзнавці-аматори, як правило, вивчають лише окремі питання цієї тематики або пишуть популярні, довідкові роботи[31, с.19].

У центрі уваги у істориків завжди була історія народних мас, творча діяльність яких особливо яскраво проявляється в різних колективах, Тому краєзнавці активно розробляли історію промислових і сільськогосподарських підприємств. Лише після закінчення війни на Україні було видано понад 1780 праць з цієї тематики.

Вивчення історії підприємств має велике наукове і практичне значення.

Певне місце в історико-краєзнавчій літературі належить працям з історії колгоспів і радгоспів.

Таким чином, об'єкт історико-географічного дослідження суттєво відрізняється від об'єкта історичного краєзнавства, або місцевої історії. Дослідження останньої проводиться традиційним історичним методом. Це стосується всіх об'єктів історичного краєзнавства - регіону, області (краю), району, міста, інших населених пунктів, підприємства, установи тощо. [31, с.20].

З вищевикладеного можна зробити деякі висновки, які, думаємо, сприятимуть подальшому розгортанню історико-краєзнавчих розробок. Насамперед слід зазначити нерівномірність вивчення об'єктів історико-краєзнавчого дослідження. Професійно глибоко вивчається історія регіонів і міст. Це пояснюється їхньою важливою роллю в суспільному житті, а також

наявністю в них кваліфікованих кадрів істориків. Усе це цілком стосується історії університетів, різних інститутів[28, с.16].

Значна увага приділяється історії промислових і сільськогосподарських підприємств. Цю тематику розробляють не лише фахові історики, а й краєзнавці-аматори, журналісти. Тому якість і жанр цих робіт різні. Їм притаманні відомі недоліки: слабкий рівень методології та методики дослідження, схематизм і сухість викладу, помилки та неточності[28, с.19].

Явно недостатньо вивчається історія областей, районів, але ж саме вони відіграють важливу роль у консолідації сільського населення. Зрозуміло, краєзнавці-професіонали не мають змоги повсюдно створювати свої роботи, охоплювати ними всі сторони історії краю. Аматори-краєзнавці - вчителі, журналісти, державні працівники та інші - можуть з успіхом писати історію підприємства, установи, навчального закладу, села, району тощо. "Історія прищеплює повагу до всього, що завойовано в боротьбі багатьох поколінь, що створено працею людей для прогресу суспільства. Знання історії дає людям нове джерело сил для великих звершень у нашій країні.

Підготовка вчителя до краєзнавчої роботи. Під час підготовки до краєзнавчої роботи в школі слід мати на увазі, що краєзнавство - це не тільки ефективний спосіб розв'язання навчально-виховних завдань, а й можливість кожному вчителю долучитися разом з учнями до науково-дослідницької роботи. Навряд чи можна знайти іншу галузь історичного знання, яка давала б змогу настільки швидко долучитися студенту й молодому вчителю до наукової роботи[30, с.38].

Ми повинні знати нашу землю всю до останнього атома. Усе це необхідно знати для того, щоб зрозуміти й відчувати: земля - наша не тільки як те, на чому ми, люди, живемо, а й як те, з чого ми створені... Краєзнавство - велика справа, ця робота не тільки вказує нам шлях до збагачення країни, а й, як усяка розумна робота, дає моральне задоволення, що сприяє швидкому зростанню почуття нашої людської гідності, вселяє нам віру у творчі сили нашого розуму"[30, с.38]. Краєзнавство, як і інша наукова діяльність, потребує

суттєвої підготовки. Ця підготовка найефективніша в процесі науково-дослідницької роботи. Учні старших класів з приходом до вишу повинні відразу ж включатися в наукову роботу з історичного краєзнавства. Однак, необхідно домагатися, щоб така робота була справді науковою і корисною. " Тим часом у деяких школах і вишах обмежуються вивченням саме того, що й так добре відомо з газет, радіо та телебачення. Таку роботу навряд чи можна вважати краєзнавчо-пошуковою або тим паче науковою, хоча вона, звісно, і найнеобтяжливіша[30, с.38].

Перша основна вимога до учнівських досліджень з історичного краєзнавства - пошуковий, науковий характер. Треба організувати роботу з учнями так, щоб вони вирішували не навчальне завдання, а справжню наукову проблему. Краєзнавство представляє такі можливості досить широко.

Останніми роками в багатьох школах ведеться велика науково-дослідницька робота з історичного краєзнавства. Однак нерідко захоплюються одним видом краєзнавства. При цьому відсутня комплексність у роботі учнів. Особливо часто упускають організацію охорони пам'яток архітектури, ономастики, письмових джерел тощо. При школах створюються цілі лабораторії, а наукове керівництво ними на належному рівні не забезпечується у зв'язку з тим, що багато вчителів ще самі не отримали належної підготовки[30, с.40].

Наприклад, багато шкіл розгорнули роботу з археології. Вони проводять експедиції вже далеко за межами свого краю, видають роботи з археології. Однак під час вивчення цих робіт видно, що вони не завжди відповідають за змістом і оформленням високим вимогам, що висуваються до наукової літератури. Замість виховання учнів на прикладі найкращих робіт, виховується прагнення "абияк, але скоріше". Це не сприяє народженню фахівців, а швидше прищеплює дух кон'юнктури, поспішності, квапливості[30, с.40].

Поспішність неприпустима і в методиці викладання. Наприклад, вчителі часто просять учнів представити якусь стародавню знахідку. Мета була

благородною - створити кабінет краєзнавства при школі. Однак, вимога "стародавніх цінностей" замість заліку була методично хибною, вона могла штовхати на придбання таких речей не зовсім законним порядком. Можна і треба збирати стародавні предмети та рукописи, але треба це робити не форсовано, а поступово і суто на законних засадах, не перетворюючи це на обов'язковий "захід" для складання заліків[30, с.41].

Наукові пошуки школярів мають ґрунтуватися на добровільних засадах, усяке застосування "вольових" прийомів може принести лише шкоду. Школи повинні вести роботу з охорони та дослідження пам'яток історії та культури, не як самоціль, а як засіб для виховання учнів, підготовки майбутніх вчителів, які зможуть організувати роботу з історичного краєзнавства в тих місцях, куди їх направлять для роботи після закінчення вузу. Головне завдання під час вивчення курсу - виховання організатора роботи з охорони та вивчення пам'яток історії та культури, вчителя, який здатен виявляти на місцях різноманітні пам'ятки історії та культури, який уміє їх первинно описати та організувати дітей на охорону та вивчення таких пам'яток[30, с.41].

Спеціалізація роботи зі учнями з історичного краєзнавства неминуча.. Для окраїнних регіонів великий наголос слід зробити на етнографію, для мість із багатими архітектурними старожитностями (наприклад, Київщина, Волинь..) головну увагу слід звернути - на організацію збирання й охорони письмових джерел і пам'яток фольклору тощо[30, с.42].

Під час підготовки до роботи з краєзнавства в школі необхідні й певні практичні навички. В інститутах проводиться відповідна археологічна або музейна практика в межах виділених годин. Необхідно використовувати і можливості, які надає громадська робота.

Останнім часом дедалі ширше поширюється така форма участі мас у збереженні пам'яток історії та культури, як безоплатна робота з їхньої реставрації у вільний час. Цей патріотичний рух потребує всебічної пропаганди та підтримки. Учні, які регулярно беруть участь у таких роботах, повинні всіляко заохочуватися. Адже крім суто практичних результатів цього

руху, він може зіграти величезну виховну роль у формуванні громадянина [30, с.43].

Практична робота учнів на реставрації, в архіві або на пам'ятці архітектури може дати їм необхідні навички для організації аналогічної роботи з майбутньому, виборі професії. Пам'ятки історії та культури є в будь-якому куточку нашої неосяжної Батьківщини, і роботи з їх виявлення, охорони та реставрації вистачить на всіх учнів.

Вивчення історії та культури рідного краю не тільки розширює кругозір школяра, а й допомагає сформувати почуття причетності до історії. Дає можливість дитині, яка знає своє коріння, свої витoki, пізнати себе, сприймати культурну та історичну спадщину свого народу як історію та культуру своєї сім'ї, свого місця проживання, включені в контекст масштабнішої історії. Звернення до історії рідного краю важливе ще й тому, що сучасна система освіти не тільки має створити уявлення про загальнолюдські цінності культури, а й стати механізмом передачі етнокультури [30, с.45].

Які цілі та завдання ставлять перед собою вчитель історії, вводячи регіональний компонент у навчальний процес, використовуючи його в позакласних заняттях? По-перше, це важливий засіб формування історичного мислення учнів, їхньої національної самосвідомості та почуття взаємоповаги. Адже для того, щоб виховати повноцінних громадян своєї країни, необхідно прищепити дітям і підліткам почуття любові, насамперед, до малої батьківщини. Діти мають знати минуле, традиції свого краю. По-друге, регіональний компонент в історичній освіті виконує важливе психолого-педагогічне завдання, бо відіграє світоглядну роль, дає відчуття, що кожна людина - співучасниця історичних подій, які припали на її долю.

По-третє, набуття навичок самостійної дослідницької роботи становить розвивальну мету, реалізація якої можлива при введенні краєзнавства в навчально-виховний процес.

Матеріали місцевої історії мають велике значення не тільки для

вивчення історії свого краю, а й для глибшого розуміння загальноісторичного процесу, дають змогу показати й пояснити учням загальне й особливе в історичних явищах. Крім того, краєзнавчий матеріал, як ближчий і знайоміший, посилює конкретність і наочність сприйняття учнями історичного процесу та чинить виховний вплив. Коли ми вивчаємо значні історичні події і показуємо, як вони заломлюються в даній історичній обстановці і конкретній місцевості, це набуває особливого освітнього і виховного значення. Ця робота цікава й захоплива, тим паче, що кожному вчителю, вихователю треба вивчати й добре знати історію свого краю, традиції та побут корінного населення, тим самим використовувати багатющі історичні дані, які допомагають на конкретних образах ілюструвати й поглиблювати історичні знання учнів. Вважаємо, що це переконливий мотив для того, щоб регіональний компонент включити в практику роботи всіх педагогів[30, с.45].

Теоретичне обґрунтування використання краєзнавчого матеріалу в школі належить К. Д. Ушинському. Виступаючи за введення в школу предмета "вітчизнознавство", К. Д. Ушинський у 1863 р. писав: "Легко собі уявити, скільки яскравих вірних дієвих образів, цілком конкретних, нагромадиться в душі дітей від такого живого, наочного дотикового курсу..." [30, с.46].

ГЛАВА II . ДИДАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИВЧЕННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ

2.1. Зміст, методи та форми організації історико-краєзнавчої роботи в освітньому закладі. Робота факультативів, краєзнавчих гуртків і клубів.

Дидактичні принципи краєзнавчої роботи в школі є

1. Принцип науковості - використання у змісті головних понять, тісний взаємозв'язок і цілісність суспільства і природного середовища, системний підхід в організації педагогічного процесу.
2. Принцип систематичності та послідовності - передбачає послідовне розширення універсальних навчальних дій школярів. Краєзнавча робота будується в плановій системі протягом усього навчального року.
3. Пошуково-дослідницький принцип - освоєння та використання учнями прийомів наукового дослідження, активізація пізнавальної діяльності та творчих здібностей.
4. Принцип суспільно-корисної значущості - участь молоді у вирішенні суспільно-практичних завдань свого регіону.
5. Принцип демократичності - шляхи, варіанти і результати краєзнавчої діяльності обирає не тільки освітній заклад, а й сам педагог.
6. Принцип практичної спрямованості - реалізація практичної спрямованості за рахунок застосування в кожному тематичному блоці практичних занять, проектної діяльності, екскурсій.
7. Принцип гуманізації - введення матеріалів краєзнавства, які використовуються для докладного вивчення суміжних предметних курсів, що дає можливість ближче розглянути основні відомості[29, с.10].

Можна виокремити кілька основних цілей історичного краєзнавства в школі:

1. Дидактичні: розширення кругозору, стимулювання інтересу до навчальної та пізнавальної діяльності, використання в практичній діяльності краєзнавчих знань, розвиток загальних навчальних навичок;

2. Виховні: розвиток самостійності та вольових якостей особистості, формування світоглядних установок і підходів, вибудовування стратегії успішної співпраці;
3. Розвивальні: покращення уваги, пам'яті, мовлення, мислення, уяви, здібностей до порівняння, осмислення, зіставлення;
4. Соціалізуючі: засвоєння соціальних норм і цінностей, розвиток саморегулювання та здібностей адаптації до нових умов.

Головне завдання розвитку суспільства - це передати наступним поколінням накопичені цінності суспільства: знання, досвід, організацію та здійснення трудової діяльності, мораль. Потрібно виховувати активних, самостійних, творчо розвинених особистостей, які готові до життя в суспільстві[29, с.10].

Це видається неможливим, якщо не вирішити такі завдання, як:

- залучення дітей до історії та природних багатств рідного краю;
- розвиток бажання до вивчення нової інформації з рідного краю;
- розвиток поваги до малої батьківщини;
- формування необхідних умов для вивчення краю;
- розвиток у дітей свого бачення досліджуваних проблем;
- виховання готовності до систематичної освіти та розвитку;
- розвиток у дітей громадянськості та поваги до традицій і культури свого народу, комунікативних здібностей учнів;
- формування у молоді поваги до навколишньої природи, тобто екологічне виховання;
- формування особистісних якостей кожного учня.

Зміст, методи та форми організації історико-краєзнавчої роботи в освітньому закладі.

Зміст навчального краєзнавства полягає в багатогранному вивченні та проведенні досліджень учнями з навчально-виховною та науковою метою історичних, природних, економічних і соціальних умов розвитку свого краю за різноманітними джерелами під керівництвом педагога. Отримані дані,

матеріали та колекції стають базою для подальшої організації шкільних краєзнавчих музеїв і тематичних куточків[29, с.11].

Найважливішою складовою системи краєзнавчої роботи в школі виступають різні організаційні форми. Історико-краєзнавча робота з учнями поділяється на три основні напрями:

1. Урочні заняття (уроки, факультативні заняття);
2. Позаурочні (краєзнавчі гуртки та групи товариства в школах);
3. Додаткова (позашкільна) освіта[29, с.12].

Як показує практика, діти з підвищеним інтересом сприймають інформацію, яку передають як старими, вже перевіреними способами і методами, так і новими. Приміром, знання, отримані на заняттях з краєзнавства, школярі вдосконалюють у таких видах роботи: науково-дослідницька та проєктна діяльність, а також за допомогою комп'ютерних технологій[29, с.13].

1) Дослідження краєзнавчого матеріалу в межах навчальної програми, обраної або самостійно розробленої освітнім закладом. Регіональний матеріал може використовуватися як частина уроку з історії країни та як самостійний урок з історії рідного регіону в межах навчального плану. Напрями роботи можуть бути індивідуальні для окремого класу, дослідницької групи, і навіть учня, залежно від його інтересів і пізнавальних можливостей.

2. Факультативні курси - краєзнавчі заняття, що проводяться за рахунок годин, які відводяться на шкільний компонент навчального плану. Головна мета - розвиток інтересу до історичної науки та історії рідного краю. Її реалізації сприяє комплекс проведених заходів:

-розширення спектра знань на основі залучення нових джерел: документальних матеріалів, матеріалів топоніміки, наукових праць, археології, етнографії тощо;

- засвоєння школярами основних методів наукового історичного дослідження;

- залучення учнів до проєктної діяльності[29, с.13].

Слід зазначити, що факультативні заняття з історичного краєзнавства можуть поєднувати в собі прийоми, форми і методи як урочної, так і позакласної роботи (від шкільних семінарів до конференцій та експедицій). Освітні та розвивальні аспекти шкільного краєзнавства реалізуються в позаурочній та позакласній роботі, а також у системі додаткової освіти. Такі форма роботи ефективніше задовольняє індивідуальні пізнавальні інтереси кожного учня, дають змогу побудувати програму розвитку його особистості, спрямовані на розв'язання проблеми побудови дозвілля школярів у позаурочний час.

Важлива складова системи історичного краєзнавства в школі - зміст краєзнавчих знань з історії. Можна умовно говорити про концентри (кола) цих знань, які можна образно представити в такому вигляді:

1. Моя родина. Передбачає вивчення родоводу сім'ї, історії походження прізвищ та імен членів сім'ї, найближчих і далеких родичів, основоположників родинного дерева, їхнього соціального походження тощо. Родовід - це історія якоїсь однієї родини, роду. Самі родоводи і наука, яка вивчає родинні стосунки між людьми, називаються генеалогією. Родовід складається з легенди походження роду і перерахування всіх членів роду по колінах. Родоводи заведено оформляти у вигляді родовідної схеми: таблиці, дерева тощо. Зазвичай ім'я засновника роду вказують унизу (у корінні вашого родового дерева), а наступні покоління знаходяться нагорі (там, де гілки і листя). Існує й інша форма складання родоводу: лінія родоводу ведеться згори донизу, а поруч з іменами вказується рік і місце народження[29, с.14].

2. Рідна школа. Вивчення історії та традицій освітнього закладу, біографій відомих випускників і вчителів школи, педагогічних династій, досягнень учнів школи або ліцею.

3. Моє село (місто): минуле, сьогодення, перспективи розвитку; історія назви населеного пункту, відомі односельчани (містяни), історія промислових підприємств і культурно-освітніх центрів.

4. історія району (мікрорайону). Історичне минуле, історія виникнення, особливості становлення та розвитку промисловості (сільського господарства, тваринництва тощо), народної творчості та прикладного мистецтва, освіти та культури.

5. Історія автономного округу (області, краю). Історичне минуле і сьогодення, місце регіону в історичному розвитку, народні традиції та звичаї, національна і духовна (релігійна) культура; становлення і розвиток промисловості, транспорту, сільського господарства, суспільно-політичних поглядів і течій (політичних партій), органів влади; стан екології регіону тощо[29, с.15].

При цьому важливо, щоб учитель і учні не тільки бачили межі концентрів, а й розуміли необхідність їхньої єдності, інтеграції, можливість і необхідність постійного, систематичного переходу з одного кола знань в інше, важливість і доцільність постійного зв'язку історичного минулого з реаліями сьогодення. Але історія будь-якого регіону, народу завжди суперечлива. На різних історичних етапах багато понять, термінологія і трактування реформуються, часом спотворюються. Наявність різних точок зору, суперечливість фактів підштовхують учнів до пошуку історичної справедливості[29, с.16].

Позакласні заняття можуть бути масовими, груповими та індивідуальними. У зв'язку з цим заходи, які ґрунтуються на даних місцевої історії, що проводяться в позаурочний час, можна розділити на три групи:

- заходи, на яких одержувачами інформації є учні, які перебувають у становищі активних слухачів (екскурсії, лекції, зустрічі з відомими людьми тощо);
- заходи, які продовжують діяльність учнів, розпочату під час уроку (виставки, ігрові форми, свята);
- заходи, що дають змогу застосувати здобуті знання в навчальному процесі, універсальні навчальні дії (краєзнавчий гурток, наукове товариство, пошукова та науково-дослідницька робота).

Шляхи та методи вивчення рідного краю досить різноманітні. Вони визначаються віковими особливостями учнів, рівнем їхніх знань і підготовки, завданнями проведеної роботи. Найпопулярнішими з них є: лекція, екскурсія, самостійна робота учнів, гра, краєзнавчий гурток тощо[29, с.16].

Лекція. Під час лекції педагог сам розповідає учням про факти історії рідного краю, а постановка проблемного питання підвищує увагу та інтерес учнів. Однак, такий метод слід використовувати нечасто, оскільки одним із завдань краєзнавства є надання можливості дітям самостійно проводити дослідження і відкривати нове.

Екскурсія. Відвідування музеїв, архівів, виставок, археологічних пам'яток підвищує мотивацію учнів до заняття історією, чинить виховний вплив за рахунок цікавої колективної діяльності. Необхідно згадати те, що для проведення екскурсії необхідна ретельна підготовка. Обираючи об'єкт екскурсії, вчитель має бачити кінцевий результат і уявляти те, які виховні можливості вона надає. Згодом визначається тема екскурсії, мета, місце проведення, маршрут, експонати тощо. Існує кілька видів краєзнавчих екскурсій:

1. Вступні екскурсії, що передують розгляду навчального матеріалу під час уроку. Накопичений під час екскурсії матеріал допомагає надалі в класі під час вивчення нової теми.

2. екскурсії, що продовжують вивчення нового матеріалу. Отримані відомості на екскурсії в даному випадку конкретизують дидактичний матеріал, розкривають його предметну складову.

3. екскурсії, головне призначення яких у закріпленні, узагальненні та поглибленні загальноісторичного матеріалу на основі різних історичних джерел.

4. історико-виробничі екскурсії, спрямовані на допомогу учням у виборі майбутньої професії[26, с.10].

З точки зору попередньої організації екскурсії можуть бути плановими та самодіяльними. Планові екскурсії проводяться екскурсійними

організаціями та вчителем. Головним їхнім недоліком є те, що діти, як правило, є пасивними одержувачами інформації, рівень засвоєння якої залежить від професійної майстерності екскурсовода. Самодіяльні екскурсії, що організуються самими учнями, дають можливість включити в таку роботу кожного учня, що, своєю чергою, дає змогу комплексно підійти до вирішення завдань курсу. Ця екскурсія готується і проводиться відповідно до раніше розробленого плану, а по її завершенні учні виконують завдання вчителя[26, с.10].

Науково-дослідницька діяльність є ефективним методом вивчення історії рідного краю. Вона є самостійно проведеним дослідженням учня, яке розкриває його знання та вміння, їх застосування для вирішення поставлених практичних завдань. Діяльність має володіти логічним завершеним характером і показувати навички учня грамотно використовувати спеціальну термінологію, чітко викладати свої думки, аргументувати пропозиції[26, с.12].

Дослідницька робота передбачає творчу роботу учня, спрямовану на вивчення навколишнього світу, самостійність у придбанні знань і знаходженні істини. Науково-дослідницька робота - це не тільки теоретична, а більшою мірою практична частина[26, с.12].

Метод проєктів слід розуміти, як спосіб досягнення поставленого завдання через ретельну розробку проблеми, яка має закінчитися цілком конкретними практичними результатами, оформленими відповідним чином. За допомогою цього методу вдосконалюється самостійна діяльність підлітків. Метод проєктування має використовуватися за умови врахування своєрідності обраних тем-проєктів. Специфіка проєктного методу полягає в тому, що учні набувають конкретних, речових матеріалів, наприклад, після збору знахідок в експедиції[26, с.14].

До числа основних форм самостійної роботи належать:

- опитування, анкетування - мають на увазі лише копітку роботу з розроблення запитань, без спеціальної підготовки школярів. Анкета являє собою набір

запитань, кожне з яких логічно пов'язане з центральним завданням дослідження і можливі варіанти відповідей.

- інтерв'ювання - потребує тривалого часу для підготовки, оскільки дослідникові необхідно замінювати запитання з огляду на поточні події, ситуацію інтерв'ю, приналежність опитуваного до певної демографічної групи.

- семінар - залучення значної кількості школярів до активної дослідницької роботи. Потребує ретельного опрацювання вчителем тематики заняття, врахування вікових особливостей і рівня знань членом класного колективу, диференціації завдань;

- практичні (лабораторні) заняття - відбувається навчання учнів прийомам роботи з місцевими регіональними джерелами та науковою літературою;

- вивчення історії школи, села, міста, підприємства на основі матеріалів періодичної преси, архівних матеріалів, спогадів жителів і особистих спостережень учнів;

- гра - передбачається пізнання і закріплення краєзнавчого матеріалу, а також розвиток навичок роботи з різними джерелами в захоплюючій формі;

- краєзнавчий гурток - учні здійснюють збір, узагальнення та оформлення зібраних матеріалів для створення експозицій шкільного краєзнавчого музею. Різноманіття форм і методів, доступність джерельної бази для проведення самостійних досліджень, дає можливість отримати інформацію від очевидців подій, що відбувалися, дає змогу зробити краєзнавчу роботу живою та захопливою, розкрити творчий потенціал і чинить виховний вплив на учнів.

Головною ланкою історико-краєзнавчої роботи учнів є школа. Однак величезну допомогу школі в справі організації краєзнавчої роботи надають установи додаткової освіти - центри додаткової освіти, палаци дитячої (юнацької) творчості дітей та молоді, станції юних туристів. Додаткова освіта на відміну від шкільної розширює для молоді поле діяльності, дає їй можливість втілити теоретичні знання в індивідуальній творчій діяльності.

Оптимальні умови для саморозвитку створюються саме в разі ефективної співпраці закладів загальної та додаткової освіти дітей[26, с.22].

Таким чином, шкільне краєзнавство стимулює педагогічний процес, підвищує самостійність учнів, зміцнює любов до пізнання свого краю, що видається важливим у формуванні конкурентоспроможної особистості школяра.

Інформаційні технології в краєзнавчій діяльності

Комп'ютерні інформаційні технології - це сукупність сфер діяльності, які відносяться до технологій утворення, зберігання та обробки інформаційних даних з використанням комп'ютерної техніки. У результаті такої роботи школярі можуть розробляти презентації власних робіт, робити фільми, брати участь в олімпіадах дистанційно. При цьому використання комп'ютерних технологій не призводить до відмови від прийомів традиційного навчання. Живе спілкування між учнем і вчителем є старим, але перевіреном часом прийомом[15, с.12].

Багатофункціональність комп'ютера дає змогу задовольнити безліч пізнавальних потреб і є доступною для учнів. Сучасні комп'ютерні технології дають змогу учням маніпулювати інформацією та матеріалом, що вивчається, залежно від поставленого завдання, а також відповідно до індивідуальних уподобань. Інформаційні технології збирання даних передбачають отримання максимально правильної інформації та є одним із найвідповідальніших етапів у роботі. Інформаційні технології обробки даних призначені для автоматизації повторюваних операцій: сортування, пошук, відбір інформації, вирівнювання меж, масштабування, складання таблиць і нумерованих списків тощо. Інформація може бути подана в різних формах: текст, таблиця, графік тощо, залежно від мети дослідження[15, с.12].

Закріплюючи пройдений матеріал, зручно здійснювати віртуальні прогулянки, користуватися інформацією музейних сайтів, використовувати електронні навчальні тести. Електронний навчальний тест призначений для

застосування на етапі первинного закріплення вивчених теоретичних відомостей, самопідготовки та самоконтролю учнів[15, с.12].

Важливу роль в активізації учнів на уроці відіграють презентації. Комп'ютерна презентація слугує методичним стрижнем медіауроку, помічником учителя в організації навчальної діяльності дітей, у створенні їм умов розвитку мовленнєвих компетентностей. Це можуть бути презентації, підготовлені вчителем до уроку - лекції, презентації учнів, створені самостійно до уроку, можлива презентація - захист проєкту[15, с.14].

Під час написання дослідницької роботи учням необхідно запропонувати список сайтів, де вони можуть отримати необхідну інформацію[15, с.14].

Найінтерактивнішою та найдієвішою у краєзнавстві є виховна робота, яка має громадянсько-патріотичну, духовно-моральну, соціокультурну спрямованість і націлена на формування та виховання найкращих людських якостей особистості у підлітків. Найефективнішими активними та інтерактивними формами проведення таких заходів є:

-зустріч у музейній вітальні - це тематична зустріч із відомою особистістю, що проводиться за актуальними темами або питанням, яке потребує активного дискусійного обговорення, може включати концертні вокальні та пісенні номери. - фольклорне свято - активна тематична театралізована форма заходу, зміст якої наповнений пізнавальними та ігровими завданнями, показовими та імпровізованими номерами, містить вікторини та змагальні завдання тощо.

-експрес-година, година пам'яті, урок-панорама, цикл консультативно-екскурсійних годин - лекційна форма подачі матеріалу з елементами бесіди, показом фото-, відеоматеріалу, з використанням публіцистичної та художньої літератури для передавання змісту; приурочена і проводиться до пам'ятних дат країни, регіону, району.

- зліт, тематична акція - заходи мають патріотичний характер, включають тематичний виступ запрошених гостей.

- інтелектуальні вікторини, тест-вікторини - вузькоспрямовані форми, що, як правило, є частиною інших більших за змістом виховних заходів, спрямовані на систематизацію тематичних знань.

- ігрові конкурси та програми - інтерактивні форми спілкування, сполучною ланкою в таких заходах є рух від етапу до етапу, спільний пошук рішення, виконання практичних завдань; заключним етапом є підбиття підсумку гри та нагородження команд-переможців.

- конкурси творчих робіт: есе за темою краєзнавства, конкурс відеороликів і слайдових презентацій, конкурс тематичних фото-планшетів, творчих звітів і робіт зі складання та представлення віршованих і пісенних гімнів про рідне місто, яскравих тематичних спічів-виступів[15, с.22].

Під час підготовки виховних заходів необхідно враховувати, що неможливо розмежувати навчальну та виховну діяльність, оскільки одна впливає з іншої, переплітається і взаємодоповнює одна одну. Тому правильніше буде говорити про навчально-виховну роботу, де простежується безперервний зв'язок навчання і виховання з життям, практикою, навколишньою дійсністю. Комп'ютерні технології є ефективним технічним засобом, за допомогою якого можна значно урізноманітнити процес виховання, саморозвитку, самореалізації та творчого потенціалу учнів. Підлітки стають активними учасниками навчально-виховного процесу.

Історико-краєзнавчий гурток школі. У його роботі беруть участь учні 9-11 класів. Крім того, залучаються й інших учнів до участі в краєзнавчій роботі, яка стала невід'ємною частиною життя школи. Програма призначена для учнів в основній школі, які цікавляться історією рідного краю та музеєзнавством, і спрямована на забезпечення додаткової підготовки з історії, краєзнавства. Зміст програми спрямований на формування культури творчої особистості, патріота, на залучення учнів до культурної спадщини рідного краю через власну творчість, на освоєння досвіду минулого[15, с.52].

2.2 Краєзнавчі шкільні музеї: особливості діяльності

Однією з форм додаткової освіти, що виховує в дітей любов до свого рідного краю, малої батьківщини, розвиває співтворчість, активність, самодіяльність учнів у процесі збирання та проведення краєзнавчих досліджень є шкільний музей[22].

Робота музею ведеться за такими напрямками:

- військово-патріотичний, метою якого є виховання в учнів поваги до бойових традицій нашого народу, знайомство з героїчним минулим наших земляків;
- вивчення музейної справи - набуття учнями навичок роботи в музеї: збір і вивчення матеріалів з історії села, школи, підготовка експозицій і проведення екскурсій у музеї[32, с.138].

Краєзнавча спрямованість у роботі шкільного музею передбачає комплексне вивчення рідного краю в різних аспектах: природно-географічному, літературному, історичному. І ми, педагоги, активно застосовуємо в урочній і в позаурочній діяльності краєзнавчий матеріал з метою формування в учнів знань, умінь і ціннісних орієнтацій, розвитку творчих здібностей, виховання поваги до культури та історії рідного краю.

Краєзнавство слугує сполучною ланкою в інтеграції навчальних предметів: історії, російської мови та літератури.

Інтегровані уроки допомагають школярам проявити та реалізувати інтерес до предметів, дають змогу узагальнити отримані знання та застосовувати їх. У цій діяльності особливого значення набуває вивчення місцевого краєзнавчого матеріалу, історії своєї родини та історії нашої Вітчизни.

Систематична історико-краєзнавча робота позитивно впливає на розвиток творчого мислення та практичних навичок учнів. Школярі, які виявляють інтерес до краєзнавства, активно проводять пошукову роботу, виконують дослідницькі проекти, що вписують нову сторінку в історію району, поселення[32, с.138].

Важливе місце в історико-краєзнавчій роботі відводиться туристсько-краєзнавчій та екскурсійній роботі, яка реалізується в наступних організаційних формах: екскурсіях, прогулянках, одноденних походах та експедиціях, екологічних акціях[32, с.139].

Виховний вплив таких заходів на дітей величезний. Вони знайомлять школярів із минулим малої Батьківщини, дають змогу визначити роль села.

Таким чином, робота шкільного музею, позакласна робота краєзнавчого характеру дає змогу учневі познайомитися зі своїм краєм, пізнати духовно-моральні традиції народу, виховує особистість громадянина-патріота.

Музейна педагогіка.

Інноваційні форми роботи шкільного краєзнавчого музею.

Музейна педагогіка спрямована на формування соціокультурного освітнього простору сучасних школярів, вона сприяє вихованню особистості з творчим типом мислення, розвиненою світоглядною культурою, етично відповідальним ставленням до світу. Саме цього вимагає від сучасної школи Концепція державної політики освіти.

В основі музейної педагогіки - активна краєзнавча робота.

Шкільний краєзнавчий музей працює за такими напрямками:

Напрями

- Історичне краєзнавство
- Літературно-художнє краєзнавство
- Географічне краєзнавство
- Історія школи
- Історія та побут села (р-ну, області)
- Література та музично-мистецька культура села (району, області)
- Природа краю

Музейна справа в школі використовується практично в усіх шкільних дисциплінах, як у вигляді паралельної програми вивчення уроків історії, літератури, навколишнього світу, технології, а також у вигляді окремих інтегрованих курсів "Краєзнавство".

Найбільш оптимальними формами роботи шкільного музею є: екскурсії, лекції, музейні заняття (уроки), наукові конференції, консультації, краєзнавчі конкурси та вікторини, музейні свята, історичні ігри тощо. Усе це становить структуру соціокультурної музейної технології школи. Мета: виховання патріотизму, любові до своєї Батьківщини, її історії та культури[32, с.140].

Під час підготовки будь-якого з цих заходів вивчається музейна аудиторія. Заздалегідь визначають вік, стать (якщо відвідувачі - дорослі, освіту і професію); активність щодо музею (чи бували раніше); спрямованість інтересів, а також ступінь підготовленості до сприйняття. У методиці проведення екскурсій, вивчення аудиторії є невід'ємною умовою результативності музейної комунікації[32, с.140].

Музейно-освітній простір - чудове середовище для розвитку сенсорних здібностей дитини, а саме, відчуття ритму, кольору, простору тощо. Це виражається у співтворчості дітей, учителів, батьків. Наприклад, при підготовці та оформленні музейних експозицій, музейного інтер'єру (музей "Пошук", створений руками старшокласників і вчителів школи). Це і мистецький напрям краєзнавчої роботи (пропаганда творчості художників-земляків) [32, с.140].

Особливо слід зупинитися на інтерактивності музейних уроків. Екскурсія, за своєю суттю, базується на поєднанні показу і розповіді, за чільної ролі зорового сприйняття, яке доповнюється враженнями моторного характеру: огляд із різних точок, на різній відстані, у процесі переміщення в просторі. Музейне заняття включає в себе інтерактивні методи і прийоми: ігри-подорожі, ігри-загадки, рольові сцени, в яких школярі пробують себе в ролі конкретних історичних героїв, відтворюють у формі театралізованих постановок різні події. Інтерактивні форми роботи з відвідувачами вимагають від них творчої участі та навичок[32, с.141].

У музейному уроці "Звичаї, традиції нашого села" інтерактивний підхід закладено в цікавій грі "Етнографи та краєзнавці". Діти діляться на 2 групи. Перша група, вирушаючи в "експедицію" музеєм, "знаходить" зазначені

предмети побуту і, використовуючи критичне мислення, дає їм розгорнуту характеристику (з чого виготовлено, для чого служили, яку роль відіграють у наш час). Друга група знайомиться із запропонованими краєзнавчими джерелами (матеріалами з архіву музею) і дає свою характеристику цим же предметам, посилаючись на дані відомих дослідників. Тим самим визначається науковий підхід і корекція матеріалів (приклади роботи з праскою, розшитими рушниками та поясами, гончарними виробами) [32, с.142].

Інтерактивні творчі завдання на краєзнавчій основі можуть бути індивідуальними, груповими, парними; короткостроковими та довготривалими. Найефективніше такі завдання здійснюються через метод проєктів. Наприклад, краєзнавчі мікродослідження та традиційні "Літні завдання шкільного музею"[32, с.143].

Шкільний музей є однією з форм додаткової освіти, що розвиває співтворчість, активність, самодіяльність учнів у процесі збирання, дослідження, опрацювання, оформлення та пропагування матеріалів, які мають виховну та пізнавальну цінність.

Шкільний музей - це не просто збирання пам'яток (хоча без цього не можна обійтися), це не тільки створення експозицій (хоча без них музей немислимий), а це ще й багатогранна діяльність, спрямована на підвищення освіти, моральне виховання та формування історичної свідомості, чого можна досягти за допомогою різних форм музейної діяльності, зокрема масової науково-просвітницької роботи[32, с.144].

Ця програма являє собою систему роботи з позаурочної діяльності добровільного об'єднання учнів різних вікових груп.

Цілі та завдання музейного гуртка "Краєзнавці"

Метою створення та діяльності шкільного музейного гуртка "Краєзнавці" є всебічне сприяння розвитку комунікативних компетенцій, навичок дослідницької роботи учнів, підтримці творчих здібностей дітей, формуванню інтересу до вітчизняної культури та шанобливого ставлення до

моральних цінностей минулих поколінь. Музей має стати не просто особливим навчальним кабінетом школи, а одним із виховних центрів відкритого освітнього простору. Ця мета охоплює весь педагогічний процес, пронизує всі структури, інтегруючи навчальні заняття та позаурочне життя учнів, різноманітні види діяльності.

Мета музейної гурткової діяльності - формування почуття відповідальності за збереження природних багатств, художньої культури краю, гордості за свою Вітчизну, школу, сім'ю, тобто почуття причетності до минулого і сьогодення малої Батьківщини.

Її досягнення стає можливим через вирішення таких завдань:

- сприяти розвитку інтересу в молодого покоління до вивчення історії країни через вивчення історії свого хутора, села і через практичну участь у роботі шкільного музею;
- розвиток поваги до традицій, культурного та історичного минулого своєї країни, свого району, свого села.
- формування ефективної роботи з патріотичного виховання, що забезпечує оптимальні умови розвитку в кожного підлітка, готовності приносити користь суспільству;
- формування в учнів соціально-орієнтованих норм поведінки, культури міжнаціонального спілкування;
- утвердження у свідомості та почуттях вихованців патріотичних цінностей, поглядів і переконань, виховання поваги до культурного та історичного минулого, до традицій рідного краю;
- залучення учнів до роботи з відродження та збереження культурних і духовно-моральних цінностей рідного краю;
- проведення обґрунтованої організаторської діяльності зі створення умов для громадянсько-патріотичного виховання школярів;
- передача життєвого досвіду від покоління до покоління;
- активізація творчого потенціалу вихованців, батьків, педагогів.

Основні напрями та зміст діяльності програми

- Військово-патріотичний;
- Краєзнавчий - пошукова робота;
- Методична робота (створення лекторських груп за розділами, експозиціями та темами музею);
- Інформаційно-видавнича робота (розробка лекцій, сценаріїв, методик, створення інформаційного банку даних);
- Екскурсійно-пізнавальна діяльність;
- Редакційна робота.

У результаті роботи за програмою учні:

мають знати: історію свого села, історію школи.

Повинні вміти: складати документацію по музею, досліджувати й описувати предмет, обробляти предмети, що надходять до музею, складати лекції, оволодіти різними методиками збирання краєзнавчого матеріалу, систематизацією та аналізом матеріалу; умінням працювати з довідковою літературою, історичними джерелами.

Здатні розв'язувати такі життєво-практичні завдання: участь у громадському житті, висунення пропозицій щодо благоустрою рідного села та реалізація їх на практиці, участь в екологічному з охорони природи.

Освітньою галуззю даної програми є вивчення історичної та культурної спадщини своєї малої батьківщини.

Предметом вивчення є культура, побут і духовні традиції, історія села, долі людей, тісно пов'язані з історією населеного пункту.

Вік тих, хто займається 10-11 клас

Методи навчання

1. Словесний - передача необхідної для подальшого навчання інформації.
2. Наочний - перегляд відеофільмів, слайдів, листівок, відвідування експозицій і виставок музею.
3. Пошуковий - збір інформації з теми, що цікавить.

4. Дослідницький - вивчення документальних і речових предметів із фондів шкільного музею для розвитку розумової, інтелектуально-пізнавальної діяльності.

5. Засоби навчання: науковий і практичний досвід музеїв світу, багатства музейних експонатів і досягнення цивілізацій.

Форми організації роботи:

- лекції;
- бесіди;
- екскурсії;
- консультації;
- літературні та історичні вітальні;
- кіносеанси;
- зустрічі з цікавими людьми;
- історичні ігри, вікторини;
- проектна та дослідницька діяльність;
- використання інтернет - технологій;
- створення відеопрезентацій;
- відвідування шкільних музеїв та музеїв міста;
- оформлення виставок, оновлення експозицій;
- зустрічі з ветеранами війни.

Прогнозовані результати:

1) У навчальній сфері - набуття учнями глибоких знань з історії села, району, області, умінь вільно орієнтуватися в історичних подіях і фактах, пов'язувати ці факти з історією в цілому, бачити нерозривний зв'язок історії рідного краю з історією своєї держави.

2) У виховній сфері - виховання в учнів почуття поваги до історії рідного краю, гордості за його славне минуле, пошани та схиляння перед людьми, які захищали її свободу і незалежність, будували наше місто, досягнення учнями високого рівня патріотичної свідомості, що ґрунтується на знанні та розумінні історії краю.

3) У розвивальній сфері - досягнення учнями високого рівня вмінь і навичок щодо самостійної роботи за профілем музею - вироблення цих умінь у процесі пошуку, науково-музейного опрацювання, обліку, опису, класифікації предметів музейного значення, умінь щодо організації та проведення екскурсій за експозиціями музею, щодо проведення заходів за профілем музею на внутрішньошкільному (виставки, конкурси, тематичні години) і міжшкільному (семінари, конкурси) рівнях; розвиток творчих здібностей учнів у процесі створення й презентації творчих робіт; формування творчої здібностей у учнів у процесі створення, презентації, презентації творчих робіт; формування творчої активності в процесі роботи з музеєм.

Форми підбиття підсумків: дослідницькі роботи, виставки, експозиції, публічні виступи.

Таким чином, різноманітні творчі завдання, інноваційні форми та методи, що застосовуються в музейній педагогіці, створюють соціокультурний освітній простір школяра; допомагають подолати притаманний сьогоденню соціокультурний освітній простір.

ВИСНОВКИ

Вивчення історії та культури рідного краю не тільки розширює кругозір школяра, а й допомагає сформувати почуття причетності до історії. Дає можливість дитині, яка знає своє коріння, свої витoki, пізнати себе, сприймати культурну та історичну спадщину свого народу як історію та культуру своєї сім'ї, свого місця проживання, включені в контекст масштабнішої історії. Звернення до історії рідного краю важливе ще й тому, що сучасна система освіти не тільки має створити уявлення про загальнолюдські цінності культури, а й стати механізмом передачі етнокультури .

Які цілі та завдання ставлять перед собою викладач історії, вводячи регіональний компонент у навчальний процес, використовуючи його в позакласних заняттях?

По-перше, це важливий засіб формування історичного мислення учнів, їхньої національної самосвідомості та почуття взаємоповаги. Адже для того, щоб виховати повноцінних громадян своєї країни, необхідно прищепити дітям і підліткам почуття любові, насамперед, до малої батьківщини. Діти мають знати минуле, традиції свого краю.

По-друге, регіональний компонент в історичній освіті виконує важливе психолого-педагогічне завдання, бо відіграє світоглядну роль, дає відчуття, що кожна людина - співучасниця історичних подій, які припали на її долю.

По-третє, набуття навичок самостійної дослідницької роботи становить розвивальну мету, реалізація якої можлива при введенні краєзнавства в навчально-виховний процес.

Матеріали місцевої історії мають велике значення не тільки для вивчення історії свого краю, а й для глибшого розуміння загальноісторичного процесу, дають змогу показати й пояснити учням загальне й особливе в історичних явищах. Крім того, краєзнавчий матеріал, як ближчий і

знайоміший, посилює конкретність і наочність сприйняття учнями історичного процесу та чинить виховний вплив. Коли ми вивчаємо значні історичні події і показуємо, як вони заломлюються в даній історичній обстановці і конкретній місцевості, це набуває особливого освітнього і виховного значення. Ця робота цікава й захоплива, тим паче, що кожному вчителю, вихователю треба вивчати й добре знати історію свого краю, традиції та побут корінного населення, тим самим використовувати багатощі історичні дані, які допомагають на конкретних образах ілюструвати й поглиблювати історичні знання учнів. Вважаємо, що це переконливий мотив для того, щоб регіональний компонент включити в практику роботи всіх педагогів.

Теоретичне обґрунтування використання краєзнавчого матеріалу в школі належить К. Д. Ушинському. Виступаючи за введення в школу предмета "вітчизнознавство", К. Д. Ушинський у 1863 р. писав: "Легко собі уявити, скільки яскравих вірних дієвих образів, цілком конкретних, нагромадиться в душі дітей від такого живого, наочного дотикового курсу..." [2]

Дидактичні принципи краєзнавчої роботи в школі можемо виділити наступні:

1. *Принцип науковості* - використання у змісті головних понять, тісний взаємозв'язок і цілісність суспільства і природного середовища, системний підхід в організації педагогічного процесу.
2. *Принцип систематичності та послідовності* - передбачає послідовне розширення універсальних навчальних дій школярів. Краєзнавча робота будується в плановій системі протягом усього навчального року.
3. *Пошуково-дослідницький принцип* - освоєння та використання учнями прийомів наукового дослідження, активізація пізнавальної діяльності та творчих здібностей.
4. *Принцип суспільно-корисної значущості* - участь молоді у вирішенні суспільно-практичних завдань свого регіону.

5 *Принцип демократичності* - шляхи, варіанти і результати краєзнавчої діяльності обирає не тільки освітній заклад, а й сам педагог.

6. *Принцип практичної спрямованості* - реалізація практичної спрямованості за рахунок застосування в кожному тематичному блоці практичних занять, проектної діяльності, екскурсій.

7. *Принцип гуманізації* - введення матеріалів краєзнавства, які використовуються для докладного вивчення суміжних предметних курсів, що дає можливість ближче розглянути основні відомості.

Можна виокремити кілька основних цілей історичного краєзнавства в школі:

1. *Дидактичні*: розширення кругозору, стимулювання інтересу до навчальної та пізнавальної діяльності, використання в практичній діяльності краєзнавчих знань, розвиток загальних навчальних навичок;

2. *Виховні*: розвиток самостійності та вольових якостей особистості, формування світоглядних установок і підходів, вибудовування стратегії успішної співпраці;

3. *Розвивальні*: покращення уваги, пам'яті, мовлення, мислення, уяви, здібностей до порівняння, осмислення, зіставлення;

4. *Соціалізуючі*: засвоєння соціальних норм і цінностей, розвиток саморегулювання та здібностей адаптації до нових умов.

Головне завдання розвитку суспільства - це передати наступним поколінням накопичені цінності суспільства: знання, досвід, організацію та здійснення трудової діяльності, мораль. Потрібно виховувати активних, самостійних, творчо розвинених особистостей, які готові до життя в суспільстві. Це видається неможливим, якщо не вирішити такі завдання, як:

- залучення дітей до історії та рідного краю;
- розвиток бажання до вивчення нової інформації з рідного краю;
- розвиток поваги до малої батьківщини;
- формування необхідних умов для вивчення краю;
- розвиток у дітей свого бачення досліджуваних проблем;

- виховання готовності до систематичної освіти та розвитку;
- розвиток у дітей громадянськості та поваги до традицій і культури свого народу, комунікативних здібностей учнів;
- формування особистісних якостей кожного учня.

Зміст навчального історичного краєзнавства полягає в багатогранному вивченні та проведенні досліджень учнями з навчально-виховною та науковою метою історичних, природних, економічних і соціальних умов розвитку свого краю за різноманітними джерелами під керівництвом педагога. Отримані дані, матеріали та колекції стають базою для подальшої організації шкільних краєзнавчих музеїв і тематичних куточків.

Найважливішою складовою системи краєзнавчої роботи в школі виступають різні організаційні форми. Історико-краєзнавча робота з учнями поділяється на три основні напрями:

1. Урочні заняття (уроки, факультативні заняття);
2. Позаурочні (краєзнавчі гуртки та групи товариства в школах);
3. Додаткова (позашкільна) освіта.

Як показує практика, діти з підвищеним інтересом сприймають інформацію, яку передають як старими, вже перевіреними способами і методами, так і новими. Наприклад, знання, отримані на заняттях з краєзнавства, школярі вдосконалюють у таких видах роботи: науково-дослідницька та проектна діяльність, а також за допомогою комп'ютерних технологій.

Таким чином, шкільне краєзнавство стимулює педагогічний процес, підвищує самостійність учнів, зміцнює любов до пізнання свого краю, що видається важливим у формуванні конкурентоспроможної особистості школяра.

СПИСОК ВИКОРСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Агаркова М. Особливості використання експонатів шкільного музею у процесі викладання історії та позаурочній роботі // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія : «Історія та географія». 2011. Вип. 41. С. 161–164.
2. Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні. –К., 1991. С. 204–211.
3. Баженов Л. В. Проблема упорядкування краєзнавчих навчальних дисциплін // Всеукраїнська нарада з питань викладання навчального курсу «Основи краєзнавства» у закладах вищої освіти. Матеріали та документи. Київ, 24 травня 2018 р. К., 2018. С. 28–31.
4. Бондаренко Г. Теоретичні та методологічні проблеми історичного краєзнавства // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2011. – № 3. – С. 23–29.
5. Верменич Я. В. Історична регіоналістика: навчальний посібник / Відп. ред. В. А. Смолій. Міністерство освіти і науки України; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2014. – 412 с.
6. Верменич Я. В. Суб'єктивні межі та об'єктивні можливості історичного краєзнавства: деякі міркування щодо осмислення шляхів місцевої історії // Український історичний журнал. – 2008. – Вип. 2. – С. 129–144.
7. Всеукраїнська нарада з питань викладання навчального курсу «Основи краєзнавства» у закладах вищої освіти. Матеріали та документи. Київ, 24 травня 2018 р. / Науковий редактор О.П. Реєнт, відповідальний редактор О.А. Удод. – К., 2018. – 112 с.
8. Гаврилів Б., Любінець І. Історичне краєзнавство. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. –406 с.
9. Гайда Л. Формування нормативно-правової бази діяльності музеїв при навчальних закладах України // Краєзнавство. – 2011. – № 3. – С. 49–56.

10. Гайда Л. Краєзнавча експедиція як форма діяльності шкільного музею // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2010. – № 1–2. – С. 178–185.
11. Голубко В. Історичне краєзнавство. Навчальний посібник. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 180 с.
12. Горбик В. О., Денисенко Г. Г. Охорона та збереження пам'яток історії та культури в Україні: Історичні аспекти // Історичний журнал. – 2004. – №12. – С. 63–66.
13. Горбик В. О. Пам'ятки України: проблеми збереження і дослідження / В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко, П. І. Скрипник ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1994.
14. Григор'єва Т. З історії створення закону про збереження пам'яток старовини // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2008. – № 1–4. – С. 146–153; 2011. – № 2. – С. 250–263. Демідієнко О. Я., Іонова О. М., Кузнєцова В. І. Основи краєзнавства. – К., 2001. – 92 с.
15. Дем'янчук Г. С., Дем'янчук Б. Г., Дем'янчук А. Г. Українське краєзнавство: сторінки історії. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2006. – 296 с. 73.
16. Дмитрук В. Програма розвитку краєзнавства: регіональний рівень реалізації // Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності / За заг. ред. О. П. Реєнта. – К. : Український пропілей, 2017. – С. 31–40.
17. Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства // Краєзнавство. – 1994. – № 1–2. – С. 3–6.
18. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» // Урядовий кур'єр. – 1999. – 3 листоп. (№207).
19. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» // Урядовий кур'єр. – 2004. – квіт. (№87)
20. Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Урядовий кур'єр. – 2000. – 12 липня.

21. Закон України «Про охорону культурної спадщини»: офіційне видання. – К. : Парлам. вид-во, 2005. – 40 с.
22. Закон України «Про музеї та музейну справу» // Голос України. – 1995. – 15 серпня.
23. Заремба С. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури : іст. нарис. – К.: Логос, 1998. – 244 с.
24. Історичне краєзнавство в Українській РСР / Під ред. акад. П.Тронька [Колектив авторів: Тронько П.Т., Гербик В.О., Лугова О.І. та ін.]. – К., 1989. – 240 с.
25. Кашаба О. Історичне краєзнавство як складова національної освіти: теоретичний аспект // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2010. – № 1–2. – С. 96–105.
26. Косило М. Ю. Розвиток туристсько-краєзнавчої роботи у позашкільних навчальних закладах України (друга половина ХХ – початок ХХІ століття). Монографія. – Івано-Франківськ: Видавець Кушнір Г. М., 2018. – 288 с.
27. Косило М. Передумови зародження позашкільної краєзнавчої роботи // Краєзнавство. – 2011. – № 3. – С. 37–40.
28. Кремень В. Вітчизняне краєзнавство: стратегічні орієнтири сучасної освітньої парадигми // Краєзнавство. – 2011. – № 3. – С. 10–16.
29. Луцький Я. В., Косило М. Ю. Туристично-краєзнавча робота в школі. – Івано-Франківськ : ЛІК, 1994. – 80 с.
30. Мазак С., Яцуляк Н. Історичне краєзнавство на уроках суспільних дисциплін та в позаурочний час // Шкільне краєзнавство Івано-Франківщини. Збірник навчально-методичних матеріалів для вчителів. – Івано-Франківськ, 2016. – С. 38–44.
31. Маньковська Р. Краєзнавство і освіта: витоки і перспективи співбуття // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2011. – №3. – С. 16–23.

32. Маньковська Р. Народне музейництво в громадянському суспільстві: історія і перспективи розвитку // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2008. – № 1–4. – С. 138–146.
33. Печерська Е. Національне виховання школярів засобами українського фольклору // Рідна школа. – 2009. – № 1. – С. 23–27.
34. Положення про Малу академію наук учнівської молоді. Затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 09.02.06 р., №90 // Інформ. збірник Міністерства освіти і науки України. – 2006. – Берез. (№20). – С. 51–61.
35. Положення про музей при закладі освіти системи міністерства освіти України // Туризм і краєзнавство. Інформаційно-методичний вісник. № Спецвипуск «Шкільне краєзнавство». – К., 1998. – С. 17–23.
36. Реєнт О. П. Освітнє краєзнавство як загальнодержавна справа // Всеукраїнська нарада з питань викладання навчального курсу «Основи краєзнавства» у закладах вищої освіти. Матеріали та документи. Київ, 24 травня 2018 р. – К., 2018. – С. 11–16.
37. Реєнт О. Поступ українського краєзнавства // Краєзнавство: науковий журнал. – 2015. – № 1–2. – С. 8–27.
38. Томенко М. В. Знати і шанувати свою Малу Батьківщину // Всеукраїнська нарада з питань викладання навчального курсу «Основи краєзнавства» у закладах вищої освіти. Матеріали та документи. Київ, 24 травня 2018 р. – К., 2018. – С. 24–28.
39. Треф'як Я. Позакласна краєзнавча робота як один із засобів національного виховання дітей та учнівської молоді // Шкільне краєзнавство Івано-Франківщини. Збірник навчально-методичних матеріалів для вчителів. – Івано-Франківськ, 2016. – С. 13–21.
40. Тронько П. Краєзнавство як складова навчально-виховного процесу // Краєзнавство. – 2011. – № 3. – С. 5–10.
41. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство. Крок у нове тисячоліття: досвід, проблеми, перспективи. – К., 2000.

42. Тронько П. Краєзнавство на межі тисячоліть // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2000. – № 1–2. – С. 8–19.
43. Удод О. А. Краєзнавча освіта у закладах вищої освіти України: стан, проблеми, перспективи // Всеукраїнська нарада з питань викладання навчального курсу «Основи краєзнавства» у закладах вищої освіти. Матеріали та документи. Київ, 24 травня 2018 р. – К., 2018. – С. 16–24.
44. Уривалкін О. Історичне краєзнавство. Навчальний посібник. – К., 2006. – 296 с.